

DIE PLEK EN ROL VAN DIE SPREEKWOORD

BY DIE TRADISIONELE OPVOEDING VAN DIE BANTOE

MET BESONDERE VERWYSING NA

DIE NOORD-SOTHO-SPREEKWOORD

deur

JOHANNES GOTTLIEB ERASMUS, B.A., B.Ed.

Verhandeling voorgelê ter gedeeltelike voldoening
aan die vereistes vir die graad

MAGISTER EDUCATIONIS

in die fakulteit

OPVOEDKUNDE

aan die

Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys

Studieleier: Prof. J.H. van Wyk

Hulpstudieleier: Prof. J. Breed

VOORWOORD

Die Bantoe was in sy primitiewe staat ongeletterd en onontwikkeld. Tog het hy in die wildernis van Afrika in 'n geordende en ordelike gemeenskapslewe bestaan en voortbestaan.

Opvoedkundiges is wel bewus van die feit dat elke gemeenskap, hoe primitief ook al, noodwendig 'n eie opvoedingsisteem moet hê waarvolgens hy sy opkomende geslag aanpas en inskakel by sy tradisies en gemeenskapsorde. In die verlede was belangstellende opvoedkundiges op soek na die omvang van die opvoedingsisteem van die Swartman in Afrika, en het in dié soeke by die inisiasie- of bergskool, en 'n paar ander aspekte van die opvoeding, vasgesteek. Die nodige krediet is egter ook aan volks- of gemeenskapsonderrig gegee.

Niemand het tot dusver egter pogings aangewend of daarin geslaag om die enorme rol wat die spreekwoord by die volksopvoeding gespeel het, aan te toon nie. Opvoedkundiges (swartes ingesluit) het weliswaar „opvoedkundige beginsels" by die spreekwoord opgemerk, en het selfs gesê dat dit van waarde kan wees by die opvoeding.

Skrywer, wat besonder belanggestel het in die karaktereie spreekwoord van die Bantoe, het dieperliggende waardes in die Bantoespreekwoord aangevoel. Voortgesette belangstelling daarin het geleid tot verdere navorsing en meerdere kennis. Nadat skrywer tot die ontdekking gekom het dat die spreekwoord die „boeke" van die ongeletterde Bantoe (leke) was, het hy die rol van die spreekwoord by ontwikkeld geletterde volke in die verre verlede probeer vasstel.

Opgrawings uit die Babilonies-Assiriese en Egiptiese voorgeskiedenis het die antwoord op skrywer se vraag gebied: Die spreekwoord het in prelitirêre tye en selfs daarna vir eeue lank 'n belangrike opvoedkundige rol gespeel.

Die kennis wat skrywer van die Sotho-spreekwoord opgedoen het, het hom in staat gestel om aan te toon dat die rol wat dit by die tradisionele opvoeding van die (ongeletterde) Bantoe in die verlede gespeel het, ruim net so aansienlik was as by die ou (geletterde) volkere.

Dit sou onwetenskaplik wees om 'n beskrywing van die tradisionele opvoeding en spreekwoord van die Noord-Sotho te gee en dan te veralgemeen as sou die bevindinge en feite by al die ander Bantoestamme daarmee ooreenstem. Daar is egter reeds genoegsame volkekundige bewyse dat, hoewel daar in verskeie opsigte aansienlike verskille tussen die Bantoevolkere van Suidelike Afrika voorkom, daar desgelyks besondere ooreenkoms gevind word tussen die oorleweringe, tradisies en kultuur van die verskillende stamme.

Die meerderheid van die inheemse Bantoevolke in Afrika suid van die ewenaar behoort aan één taalfamilie. Taalkundiges het die woordstam ntu (wat mens beteken) in hul verskillende tale teëgekom. Gevolglik is die meervoudsvorm van die stamwoord, wat in die Ngunitale abantu en in die Sohotale batho is, in die term Bantoe gebruik om hulle te onderskei van die Neger, die Hottentot en die Boesman. En vandag is dit byna uitsluitlik die Bantoe wat die inheemse swart bevolking van suidelike Afrika uitmaak.

En, uit wat persoonlik waargeneem is, en wat deur geraadpleegde bronne gestaaf word ten op sigte van die Shangana-Tonga, die Khosa, die Zulu, die Ndebele en die

Kongolees (almal lede van die Ngunigroep) is daar soveel sprekende ooreenkoms met die Sotho-volke dat, vir die doeleindes van hierdie verhandeling, met veiligheid veralgemeen kan word wat die oorblywende swart volke betref. In die lig hiervan word die terms „Bantoe” en „Swartman” deurgaans as ekwivalente wisselvorme gebesig.

Voorts is dit algemene kennis dat by vertaling dikwels probleme ondervind word om in jou taal presies te sê wat in die oorspronklike taal staan. Dit sal dan ook opgemerk word dat die Afrikaanse teks van die Noord-Sotho-spreekwoorde in hierdie studie soms lomp en onbeholpe voorkom. Ten einde, egter, die dieperliggende betekenis van die Noord-Sotho-spreekwoord aan te dui, was dit noodsaaklik om dit op dié wyse in Afrikaans te vertaal. Afrikaanssprekendes met kennis van Sotho sal hierdie motivering onderskryf.

- - - - -

Met die aanbieding van hierdie verhandeling pas dit vervolgens om n woord van dank aan die adres van bepaalde persone en instansies te rig:

In die eerste plek dan n woord van oopregte dank en waardering aan proff. J.H. van Wyk en J. Breed, wat as studieleiers opgetree het, vir hul voortreflike leiding en kritiese benadering, asook vir hul vriendelike hulpvaardigheid te alle tye;

Besondere dank aan dr. D. Grové van die Universiteit van die Noorde wat behulpsaam was met die taalkundige en tegniese versorging en ander advies;

Die personeel van die biblioteek van die Potchefstroomse Universiteit en van die Pietersburgse Openbare Biblioteek;

Kollegas en ander met wie ek persoonlike gesprekke oor hierdie aangeleentheid gevoer het (vgl. o.a. Lys van geraadpleegde persone);

Esrom Dikgale wat met die tikwerk behulpsaam was;

Die lede van my gesin wat my voortdurend bemoedig en besiel het. In besonder aan my eggenote vir die finale tik en tegniese versorging van die manuskrip;

Mnr. G.J.J. Oosthuizen vir hulp in verband met die duplisering van die manuskrip;

Pro Rege Pers Bpk. Potchefstroom vir die netjiese inbind van die verhandeling.

SOLI DEO GLORIA!

J.G. Erasmus

Pietersburg.
Desember 1973

INHOUDSOPGawe

1	PROBLEEM EN TAAKSTELLING	
1.	Motivering	1
2	Probleem en taak	5
2	KORT OORSIG VAN DIE OPVOEDING VAN DIE ANTIEKE VOLKERE, MET SPESIFIEKE VERWYSING NA DIE ROL WAT DIE SPREEKWOORD DAARIN GESPEEL HET	
1	Die moeder en kinderversorgster	8
2	Die vader en priester	8
3	Wysheidsleraars en hul onderrigting	9
3.1	Antieke wysheidsonderrig en literatuur	9
3.2	Die aard en opvoedkundige waarde van spreekwoorde of spreuke	11
3	DIE TRADISIONELE OPVOEDING VAN DIE BANTOE VAN OUDS	
1	Opvoeding n universele verskynsel by alle volkere	16
2	Die oorwoë menings van opvoedkundiges en kultuurhistorici	17
3	Die ware gang van sake by die tradisionele opvoeding	23
3.1	Informele onderwys in die kinderstadium	23
3.2	Inskakeling by die huisgesin en familiekring: Meisies en seuns	23
3.3	Onderskeiding by die opvoeding van die jong seun	24

3.4	Formele onderwys: Die volwassenheidstoets en inlywingseremonie	28
3.5	Onderrig of opvoeding ná die inlywing tot vol- wassenheid	30
4	Samevatting	31
4	DIE SWARTMAN AS NATUURMENS	
1	Die invloed van die omgewing op sy taal en kultuur	33
2	Die aanneming van dierename en die navolging van hulle voorbeeld	34
3	Die ontstaan en beslag van die Swartman se spreekwoord en die toepassing daarvan	35
3.1	Spreekwoorde vir die skepping van onderlinge verbondenheid, eerbetoon en getrouwheid aan die eie en verwerping van die vreemde	36
3.2	Spreekwoorde wat aanspoor tot mededeelsaamheid met jou mense en dankbaarheid vir wat jy het ...	39
3.3	Die skepping van n groepgees, onderlinge saam- horigheid en samewerking	40
3.4	Beklemtoning van manlike belangrikheid en vrou- like ondergeskiktheid	43
3.5	Onderhorigheid en trou aan die stamhoof of gesag	47
3.6	Beskrywing van die menslike aard en neiginge ...	51
3.7	Ouerliefde en ouerlike beskerming teenoor die kind	55
3.8	"Aartjie na die vaartjie"	58
3.9	"Slim het sy baas gevang"; "Hy het sy rieme styf geloop; "Wat jy saai sal jy maai"	60
3.10	Aansporing tot selfstandigheid	61
3.11	Gestorte melk: "Gedane sake het geen keer"	64
3.12	Die meester van sy ambag (vak)	64

3.13	Die mens se hart (gewete, gemoed)	65
3.14	Oor regssake	66
3.15	Die spreekreg van die mens	66
3.16	Oor die moraal en sedelike peil	67
3.17	Oor die gedrag en onderdanigheid van gaste	68
3.18	Taktfolle optrede	69
3.19	Die vrou	70
4	Samevatting	71
5	SAMEVATTING, GEVOLGTREKKING EN AANBEVELINGS	
1	Samevatting	78
2	Gevolgtrekking	82
3	Aanbevelings	85
	BRONNE- EN LITERATUURLYS	89 - 91
	GERAADPLEEGDE PERSONE	91 - 92

HOOFSTUK 1

PROBLEEM EN TAAKSTELLING

1 Motivering

Kennis m.b.t. die Bantoe, en meer in besonder die Sotho volke¹⁾ soos hierin later na vore gebring word, berus hoofsaaklik op persoonlike kontak. Skrywer het reeds sedert sy prilste jeug in baie noue aanraking met Bantoeplaaswerkers op 'n plaas in Noordwes-Transvaal opgegroei, gewerk, gespeel, vee opgepas, geëet, bedags en snags saam gejag en kwajongstreke aangevang. Baie van hierdie Bantoe was van Botswana en Rhodesië, dog oorwegend is egter van Sotho as kommunikasiemedium gebruik gemaak, en 'n hegte grondslag vir 'n latere meer diepgaande kennis van die Sothotaal is hier gelê.

Op 'n vroeë leeftyd was reeds enkele teregwyssende, waarskuwende of lerende spreekwoorde waarvoor die Bantoe-werk- of speelmaats baie ontsag gekoester het, reeds by skrywer bekend. 'n Hunkerig na meer kennis is aangewakker toe in vroeë studentejare ontdek is dat skrywer met gemak self uit 'n Tswana-Bybel kon lees en sy woordeskat uitbrei kon word deur die eweteks in die Afrikaanse Bybel te vergelyk.

By elke moontlike geleentheid is 'n gesprek met Bantoe wat Sotho kon verstaan, aangeknoop. Hulle vriendelike verbasing oor sy kennis van die taal — hoewel nog baie beperk — was altyd vir skrywer 'n verdere aansporing tot meerdere kennis van die Bantoe in sy diepere wese.

Toe skrywer aan die begin van 1942 'n onderwyspos aan 'n opleidingskool vir Bantoe-onderwysers in Noord-Transvaal aanvaar, is die taak hom opgelê om van meet af

1) Die Noord-Sotho of Bapedi, die Wes-Sotho of Batswana en die Suid-Sotho of Ba-ga-Mosweswe.

Noord-Sotho aan die eerstejaarstudente te doseer en Sondae in die Sendingkerk in Noord-Sotho te preek. Ietwat later moes verskeie vakke ook deur medium van Sotho gedoseer word, op aandrang van die betrokke Inspekteur van Onderwys.

Aan dié inrigting was nie alleen studente van die drie Sothogroepe verbonde nie, maar ook Venda, Shangaan, Ndebele, Zulu, Njanya en Swazi. Die omgangstaal was Sotho.

Gedurende die tien jaar wat gevolg het, het skrywer hom verdiep en verlustig in Sotho met sy kosbare rykdom van spreekwoorde en gesegdes, en van die anderstaliges is verneem dat hulle eie taal net sulke interessante spreekwoorde het. Spreekwoorde het 'n belangrike rol gespeel in die volkslewe van al die Bantogroepe.

Skrywer het ál die Sotho-studente versoek om spreekwoorde met hulle verklarings in Sotho tuis, uit die mond van hulle ouers en volksoudstes, te versamel. 'n Verrassende hoeveelheid spreekwoorde is versamel, dog veelvuldige verklarings het ontbreek, of was onseker en onduidelik.

Met verloop van jare is geen steen onaangeroerd gelaat om besprekings te voer en verklarings van Bantoeoudstes en -geleerde te verkry nie.

Etlike jare het verloop voordat sowat 500 gekeurde Noord-Sotho spreekwoorde uitgegee kon word.²⁾

'n Pos as inspekteur van Bantoe-onderwys in Noord-Transvaal, wat skrywer sedert Julie 1957 beklee, sou die geleentheid bied om nie alleen hoofsaaklik met Noord-Sotho nie, maar ook met Tswana-, Venda-, Shangaan-, Zulu-, Ndebele- en Swazi-volkseenhede in baie noue aanraking te kom.

2) Erasmus, J.G. Uitgesoekte Noord-Sotho spreekwoorde.

Voortdurende kontak met bedienende Bantoe, ouers, skoolkomitees, skool- en stamrade en onderwysers het daartoe bygedra dat die praktiese gebruik van die spreekwoord ten volle beleef kon word. Daaglikse gesprekke, onderhoude, onderhandelings, skoolinspeksies en skoolkomitee- en -raadsvergaderings het tallose geleenthede gebied om die treffende spreekwoorde met kwinksлаe te hoor en die onversadigbare hunkering na meer kennis is aangewakker.

By geleentheid van 'n skoolraadsvergadering, moes die Raad — almal Bantoe — oor die lot van 'n skoolhoof, wat aangekla gestaan het weens voortdurende pligsversuim, selfs ná verskeie waarskuwings, besluit. Die man het geen gronde vir verdediging of versagtende omstandighede aan te voer gehad nie en kon geen verduideliking verstrek nie. 'n Raadslid het ná langdurige bespreking opgestaan en die situasie waarin die onderwyser hom in sy werk bevind het soos volg met 'n spreekwoord opgesom: Dit lyk my hierdie man is, soos ons oumense sê: „Kgano ge e tenwa ke molete e o tsêna ka sa morago." (As die Kgano-meerkat moeg is vir die gat — waarin hy woon — gaan hy dit agterstevoor binne. Met ander woorde hierdie man is moeg vir die onderwys; vir die werk van die skool.) Vir die eerste keer het die besuldigde blykbaar besef in watter gevhaar hy staan, en pleitend — soos iemand wat in 'n hoek vasgekeer is sou doen — gevra om nog 'n kans gegee te word, deur te herinner aan die grashalm wat die volgende spreekwoord aan skuldiges bied „Jang nama, le šiē marapô." (U kan die vleis eet, maar laat staan tog die bene, met ander woorde eet my vleis af, maar laat tog die geraamte staan, of straf my nie ongenadig nie.) 'n Ou gryskop, 'n sekere Stephen Kekana, het die woord geneem: Manne van die

Raad, julle weet ons oumense het gesê: „Seſu se a kôkêla." (n Miskoek hou aan met brand, met ander woorde hierdie man sal met sy streke aanhou.) Die saak was vir almal duidelik en uitgemaak: Hierdie onderwyser moes ontslaan word. Dit sal nijs baat om hom nog n kans te gee of selfs na n ander skool te verplaas nie. Skrywer kon sy bewondering vir die beslissende rol wat die spreekwoord in die vergadering gespeel het nie verberg nie en het ná die vergadering met skoolraadslede oor die agtergrond en wese van die Bantoespreekwoord en die rol wat dit in hulle lewe speel, gepraat. Die ou gryskop het uitsluitsel gegee: „Ons spreekwoorde is mos ons mense se geleerdheid. Ons boeke waaruit ons wysheid kan leer. Ons voorouers kon nie skryf nie en het ook nie boeke gehad om uit te leer nie. Hulle het die lesse uit die praktyk geleer en het die kennis wat vir hul kinders nodig was, uit hul koppe voorgelees."³⁾

Alles was meteen vir skrywer duidelik en die raaisel van die spreekwoord van die Bantoe vir hom opgelos. Hy het tot die gevolg trekking gekom dat hulle spreekwoord n belangriker rol in die verlede gespeel het as wat opvoedkundiges ooit besef het, n rol, wat nie meer deur die spreekwoord van ontwikkelde volke gespeel word nie. By hulle het die spreekwoord wat uit die voortyd behoue gebly het in die verrigting van sy funksie vandag n fossiel geword. Die Bantoespreekwoord, hoewel grootliks onbekend en in onbruik by die moderne Bantoe, was vir skrywer, net soos die Modjadjipalm, n tipe van n klaarblyklik uitgestorwe leermiddel.

3) Stephen Kekana, verbonde aan die adellike familie van Sebetiela.

2 Probleem en taak

Die selfopgelegde taak en doel was sedertdien om vas te stel of daar grond was vir die gevolgtrekking wat gemaak is en indien wel, dan aan te toon

- * dat die spreekwoord in die opvoeding van die antieke volkere 'n rol gespeel het;
- * dat die spreekwoord by die tradisionele opvoeding van die Bantoe 'n belangrike plek ingeneem het;
- * dat die spreekwoord 'n ewe belangrike rol as by die antieke volkere gespeel het by die opvoeding en vorming van die individu, om hom te kon laat inpas by die gemeenskap.

Bevindings waartoe in hierdie verhandeling geraak is, vloei hoofsaaklik voort uit onderhoude wat met Bantoeoudstes en -geleerde gespeel is, en uit eie waarneming. Daar is egter voortdurend gepoog om bevindings en afleidings sover moontlik ook te staaf met die resultate van ander navorsers. Daar is verder gepoog om dieselfde verskynsels wat by die Bantoe opgemerk is of waarvan daar by hulle verneem is, op te spoor by antieke volkere deur gebruik te maak van die resultate van kultuurhistoriese navorsers.

Rigting moes noodwendig by die ondersoek gegee word aan die persone wat ondervra is, deur vrae aan hulle te stel wat geleei het na die ontdekingsveld.

Die volgende is 'n tipe van die gesprekke wat gevoer is in die tipiese taal en styl:

"Laat ons groet, papa (vader)."

"Ons het reeds gegroet vader."

"Waar is julle (u) vader?"

"Nee ons is hier. Ons is nog blymoedig."

"Wat snoep julle vir ons hier by julle plek?"

(Wat het julle hier wat ons nie het nie?)

"Nee, net die honger, (of die warm son; die koue; droogte; baie reën, ens.) dis al."

"Ja, dit is waar, kos is skaars deesdae. Maar ek het by julle oudste-oudstes gehoor dat hulle in hulle dae die hongersnood van die Witgatboom (Mohlopi)⁴⁾ beleef het en dat hulle muise as bykos by die "bitterpap" gebruik het."

"Ja, dit is so, ons het sulke hongersnode ook beleef."

"Ou vader, ek het net bietjie kom groet. Ek sien aan die grys hare dat u baie ver vandaan kom. En ek is lief om met ou mense oor die ou dae te gesels. U sien, ek is 'n inspekteur van die Swartman se skole. Ek en my Bantoe-inspekteurs hou toesig oor die onderrig van u mense se kinders. U weet mos dié en dié skool hier in die omgewing, nie waar nie?"

"O ja, is u die inspekteur van ons skool! Ek het van u gehoor en is bly om u te sien."

"Ja, en nou loop ek en doen navraag by die ou Bantoe na die Swartman se skole van dié tyd toe u nog 'n kind was. Daar is mense wat meen dat die Bantoejeug geen onderwys ontvang het voordat die witman in hierdie land met onderwys begin het nie — daar was miskien net die bogwéraskool (vriendskap- of inisiasieskool). Maar, wat ek bedoel met onderwys is eintlik die wyse waarop julle voorvaders hulle kinders geleer het, met hulle woorde en hulle dade.

"Die ma leer tog die kind om te eet en te praat aan die begin. En later leer die kind van die huisgesin meer van die taal en huislike tradisies en nog later van sy maats, sy familie en stamverwante of van die geestesgoedere van sy volk.

4) Die witgatboom of óú Boerekoffie-sigorei-boom se dik, sagte, veselagtige wortels wat 'n galbitter smaak het, is in tye van uiterste hongersnood gestamp en pap daarvan gekook.

In Noord-Sotho is dit "tlala ya mohlopi".

"As 'n Sothokind van die begin van sy lewe deur 'n Zulu-moeder in 'n Zulugemeenskap opgevoed word, sal hy as hy groot word, praat en leef en doen soos 'n Zulu, want hy het van Zulumense geleer. Julle mense sê mos: „Pinyana ga e re ping e kwele ping tše dikgolo." (As swartpiet-die voëltjie-sê "pieng" het hy dit van die groot swartpiete gehoor.)

"Nou wil ek graag weet hoe die groot Swartman vir klein Swartman geleer het. Ek wil weet met watter "woorde" die ou Bantoe hulle kinders onderwys het, voordat daar skole was soos dié van die witmense en voordat hulle boeke gesien het waaruit mens lesse kan leer."

Meeste van die ondervraagdes het by hierdie tyd self die spreekwoord genoem as die "woord" waarmee hulle deurlopend onderrig is. Dit was voortdurend dié onderwysinge wat koers gehou en rigting gegee het aan kinders en volwassenes regdeur die lewe van die Bantoe. "Dis die enigste woord waardeur ons almal dieselfde praat en dieselfde lesse aan ons kinders en ons volksgenote leer," was die versekering byna deurgaans. En, al was dit nie altyd in soveel woorde gesê nie, is daar sonder uitsondering saamgestem dat dit "boeke vir die leke" was.

Omdat daar gewoonlik in so 'n onderhou op 'n vroeë stadium doelbewus gebruik gemaak is van een of meer spreekwoorde, het dit eenkeer gebeur dat 'n ou vader, 'n sekere Mokoatedi, wat besonder onderlê en bedreve is in die gebruik van spreekwoorde, opgemerk het: "Jy kom verneem by my na "woorde" waardeur ons in ons jeug geleer is, terwyl jy nou self van daardie "woorde" hier teenoor my gebruik het en dit ken. Dis hulle, hierdie spreekwoorde wat ons voorouers gebruik het om mee te onderrig en ons gebruik dit vandag nog om vir mense wysheid te leer."

HOOFSTUK 2

n KORT OORSIG VAN DIE OPVOEDING VAN DIE ANTIEKE VOLKERE,
MET SPESIFIEKE VERWYSING NA DIE ROL WAT DIE SPREEKWCORD
DAARIN GESPEEL HET

1 Die moeder en kinderversorgster

By die Israeliete, soos by ander volke ook, was die kind gedurende sy eerste lewensjare aan die moeder of kinderversorgster toevertrou. Die moeder het dan ook die eerste onderrig aan die kleintjie gegee, en selfs nadat die ander lede van die gesin ook hulle bydraes tot die opvoeding begin maak het, het die moederopvoeding nog voortgeduur tot by die adolesente stadium. Hierna het die moeder slegs aan haar dogter aandag gegee wat opgelei en voorberei moes word vir haar huislike pligte en die huwelik.¹⁾

2 Die vader en priester

Die Israelitiese vader was later verantwoordelik vir die onderrig van sy seun wat hyself waargeneem het deur mondelinge vertellings, uitleggings en ondervragings. In hierdie proses is die volks- en godsdienstradisies en kennis aan die seun oorgedra. Die vader het ook beroepsonderrig aan die seun gegee wat die intellektuele onderwys n goeie ewewig besorg het. Jesus was bv. as skrynwerker (Mark. 6:3) en Paulus as tentmaker (Hand. 18:3) opgelei. Die priesters is op 'n later stadium ook met 'n deel van die opvoeding belas.

1) Tenney, Meril C. New Testament survey, p. 101

Wysheidsleraars en hulle onderrigting

Naas die priesters en profete wat ook volksonderrig in die algemeen gegee het, was daar wysheidsleraars net soos by die heidense volke wat onderrig in die "lewenskuns" gegee het by die samekomsplekke van die oudstes. Dit het plaasgevind tydens gesprekke by feestelike maaltye, maar ook in die opelug by die stadspoorte, kruispaaie, op straat en op die markpleine.²⁾

Sodra die Griekse mans in die môre nie meer iets by die huis te doen gehad het nie, het hulle na die plekke van samekoms gegaan waar daar altyd nuus was³⁾ of iemand ontmoet word met wie 'n vrugbare gesprek gevoer of van wie geleer kon word. Die man het ook die daaglikse inkope by die markte gaan doen, die goedere met 'n slaaf huistoe gestuur en dan kontak met die buitewêreld gaan soek. Hy was die grootste deel van die dag uithuisig en ledig. Onder koeltebome op die markpleine en dergelike plekke is sake van die dag bespreek. En hier het die wysheidsleraars tot hulle gespreek.⁴⁾

3.1 Antieke wysheidsonderrig en literatuur

Benewens hierdie volksonderrig het die profete en wysheidsleraars meer gereeld onderrig aan groepe leerlinge gegee.⁵⁾ Dit het eintlik daarop neergekom dat daar skoolgehou is. In hulle onderrig aan leerlinge en ander mense tydens samekomste, het die wysheidsleraars gebruik gemaak van kernagtige mondelinge sinne of spreekwoorde.⁶⁾

2) Sizoo, De antieke wereld, p. 125; EN Paoli, U.E.

Vita Romana; Het leven in het oude Rome, p. 236;

EN De Vaux, Hoe het oude Israel leefde, p. 97 - 101.

3) Kyk Hand. 17:21

4) Sizoo, op. cit., p. 121 - 122

5) Vgl. Spreuke 8:32; Jes. 8:16; 50:4

6) De Vaux, op. cit., p. 100

Opgravings in Egipte en Mesopotamië bewys dat daar in die "skole" nie alleen die skryfkuns nie, maar veral die wysheid in sy geheel onderrig is.

Daar kan ook aangeneem word dat daar vroeg reeds 'n skool in Jerusalem was.⁷⁾ Verskeie tekste in die Bybel toon ook aan dat die oud-Israelitiese stad 'n voedingsbron vir lewenswysheid was en daarom sou die onderwys in Jerusalem ook daarby moes baat.

Die wysheidsliteratuur van die antieke wêreld het bestaan uit 'n reeks geskrifte wat in besondere mate 'n didaktiese karakter het.⁸⁾ So is daar uit al die tydperke van die Egiptiese geskiedenis sogenaamde "instruksies" gevind wat nie alleen leerinstruksie nie maar ook leermiddel impliseer. Dit kan vergelyk word met die Hebreeuse Mūsār wat beteken: 'n versameling van lewensbeginsels en gedragsreëls.

Uit die Sumeriese wêreld — die suidelike deel van Babylonië — is tallose spreekwoorde, aforismes en fabels bekend.

Die Babilonies-Assiriese literatuur het ewe-eens versamelinge spreekwoorde, fabels, dispute en instruksies opgelewer, en in die Kanaänities-Fenisiese taal ontbreek spreekwoorde en getalspreuke ook nie.⁹⁾

Die spreekwoord of spreuk, by alle volke geliefd as 'n konsentrasie van tradisionele ervaringswysheid, was dus ook by Israel bekend en baie gewild. (Vgl. 1 Sam. 10:12; Gen. 10:9; Eseg. 18:3,4)

7) Vgl. die geleerde "manne van Hiskia" Spr. 25:1 en die "wyse" waarvan daar in Jer. 18:18 gepraat word.

8) Vgl. Spreuke 10:1 - 22;16.

9) Voorbeeld van getalspreuke word gevind in Jes. 17:6; Jer. 36:23; 2 Kon. 9:32. Vgl. ook Reike, B. & Rost, L. Bybels-historisch woordenboek i.v.m. "wysheidsliteratuur", "spreekwoorden" en "getallenspreuken."

3.2 Die aard en opvoedkundige waarde van spreekwoorde of spreuke

Die duisendtalle papirus-, kleitablet- en ander geskrifte wat deur opgravings en ontdekings in Egipte blootgelê is, bewys onomwonde dat die leerskool die verkondiging van lewenswysheid en sedelike vorming ten doel gehad het. Groot getalle spreekwoorde en vermanings is in die "skoolskrifte" van kinders aangetref, w.o. bv. die volgende: "n Ou boom word nie maklik verplant nie"; "As jy ontvang, gee dan weer, sodat jy weer kan ontvang"¹⁰⁾ "Jou vader is die een wat jou opvoed, nie hy wat jou voortgebring het nie"; "Hoogmoed is tot die grootste nadeel van die mens"; "Die see, vuur en die vrou: al drie rampe!"¹¹⁾

Salomo beskryf sy spreuke in die inleiding tot die Spreuke van Salomo, as die leermiddel, "om wysheid en tug te ken; om woorde van insig te verstaan; om aan te neem tug wat verstandig maak, geregtigheid en reg en regverdigheid; om aan die eenvoudiges skranderheid te gee, aan die jongeling kennis en oorleg." En daarbenewens ag hy die spreuke geskik genoeg selfs vir die wyse om na te luister, want "dan sal hy insig vermeerder en die verstandige sal verstandige gedagtes verkry as hulle "die spreek en beeldspraak verstaan, die woorde van die wyse manne en hulle raaisels."

Hierdie sonderlinge wyse koning knoop dus wysheid, tug, kennis, oorleg, insig, regverdigheid, reg en geregtigheid, skranderheid en verstandige gedagtes aan die spreekwoord.¹²⁾

10) Vgl. die Sotho-spreekwoord „Mofixa fa babangwe . . . !“ later hierin behandel.

11) Sizoo, Herleefd verleden, p.35

12) Inleiding tot die Spreuke van Salomo.

Sy vader Dawid maak ook eervolle vermelding van die spreekwoord in 1 Sam. 24:14 : „Soos die spreekwoord van die voorvaders sê: Uit die goddelose gaan goddeloosheid uit.”¹³⁾

Daar was wyses verbonde aan die koninklike howe van Dawid, Salomo, Egipte, Babilonië, Assirië, Griekeland en ander en al die pligpleginge in die hof en alledaagse lewe was deurdrenk met wyse leringe en spreekwoorde. Wysheid is iets anders as geleerdheid. Dit is n gawe wat ook die ongeletterde kan besit. Die wysheid is dus n verskynsel wat by alle volke voorkom, hoe primitief ook al.

Die begrip „wys” (verstandig) beteken eintlik in die taal van Babel wyd van oor of helder van insig. Die wyse is dus iemand wat insig het of wat verstaan. Wysheid stel die staatsman in staat om reg te handel in sy regering en gee aan die werksman bekwaamheid en kunsvaardigheid.¹⁴⁾ En by watter volk was nie sodaniges nie? En is nie as leermeesters gebruik by gepaste geleenthede nie?

In sy inleiding tot die behandeling van die Spreuke van Salomo, merk Prof. Oesterley so treffend op: „The literary form of a collection of proverbs presupposes a previous period of indefinite length, during which short popular sayings, based upon observation and the experience of life, have gradually become proverbial.”¹⁵⁾

-
- 13) Dit is presies wat die Bantoe ook gewoonlik sê voordat hulle n spreekwoord gebruik. Die gehoor moet weet dat die voorvaders sinksie daaraan verleen het. Vgl. Kidner, D. *The Proverbs. An introduction and commentary*, p. 13 - 15
 - 14) Vgl. Du Toit, S. *Die Ou Testament n wonder*, p. 61 - 63
 - 15) Oesterley, W.O.E. *The book of Proverbs*, p. xi

Die spreekwoord, soos dit ontstaan het in die gedagtes van die wyses en van geslag tot geslag oorgedra is in kernagtige formaat, het 'n waarheid of algemeen geldige reël wat met groot insig waargeneem en beproef is op grond van herhaalde ervaring en vergelyking, verkondig. Dit was nodig dat die opkomende geslag moes leer uit die ervaring en beproewinge van die voorgeslagte en daarom kon die spreekwoord geen ander doel dien as om onderrig, kennis en insig aan die kind, jongeling of volwassene te verskaf nie. As blote kunsvorm in 'n taal durf ons dit nooit sien nie.¹⁶⁾

As draer van kernagtige waarhede en wyshede is die spreekwoord by alle volke só ingeklee dat dit 'n eienaardige, raaiselagtige en geheimsinnige voorkoms van beeldspraak het. En nie sonder rede is die besondere eienskap aan die spreekwoord gekoppel nie. Die (essensiële) opvoedkundige waarheid dat die mens uit sy aard besondere aandag skenk aan die geheimsinnige en raaiselagtige, lê in hierdie eienskap opgesluit. Die prikkeling van die nuuskierigheidsin van die mens, wek diepere nadanke en bepeinsing. Sodra die geheim of raaisel dan vir die mens opgelos is, word dit nie ligtelik vergeet nie.¹⁷⁾

In sy Inleiding tot die Ou Testament sê Harrison: „In common with other races of antiquity, the Hebrew possessed a number of wisdom utterances that probably circulated at least partly in oral form prior to being collected and preserved in writing. These sayings enshrined certain truths, gleaned from the experience of

16) Vgl. du Toit, S. Bybelse en Babilonies-Assiriese spreuken, p. 53; Vgl. ook Van der Waal, Sola Scriptura II, p. 67

17) Vgl. Gemser, B. De Spreuken van Salomo, p. 79 EN Bredschneider (In Bavinck, J.H. e.a. Bybel in de nieuwe vertaling, p. 332 - 3). Ook Delitzsch, F.B. Biblical commentary of the proverbs, p. 2

life, and while they were intended to serve as practical guides for successful living they ultimately reached back for their inspiration and vitality to the distinctive features of the Israelite faith.¹⁸⁾ En verder sê hy van die spreek: „Commencing from humble beginnings they were developed over many generations into a variety of forms with the overall aim of incalculating certain behavioral principles by means of associating and contrasting certain facts of every day experience.”¹⁹⁾

In Verdere beslissing word deur Van der Waal gegee met die volgende: „Wysheid was een internationaal bezit (vgl. Jer. 50:35; 51:57); aan de oud-oosterse hoven werd door wysheidsleraars de praktische levenswysheid beoefend. Zy prenten de aankomende ambtenaren goede raad in dé vorm van spreuken in.²⁰

Daar is ook soms groot internasionale ooreenkoms by spreekwoorde: In Indonesië sê hulle: „Die klapper val nie ver van die boom,” in Holland: „Die appel val nie ver van die stam nie,” en in Afrikaans: „Die appel val nie ver van die boom nie.”

Dit is dus duidelik dat al die volkere van die antieke wêreld die opkomende geslagte deur middel van die spreekwoord, wat soveel wyshede bevat, wou onderwys en opvoed tot nuttige en gelukkige burgers. En nie alleen die jeug nie, maar almal, jonk en oud, kon by die „lewenswysheid” leer.

18) Harrison, R.K. Introduction to the Old Testament, p. 1010 (Kursivering deur J.G.E.)

19) Ibid., p. 1011

20) Van der Waal, C. Sola Scriptura deel II, p. 67, 68
Vgl. ook Verhoef, P.A. Ou-Testamentiese Apokriewe, p. 83 (Kursivering deur J.G.E.)

In beide die inleidings van die Spreuke van Salomo en die „Onderwysing van Amen-em-ope," wat ook uit 'n spreukeversameling bestaan, word die „leerling" aangespoor om die onderwysing van die spreek ter harte te neem.²¹⁾

21) Van der Waal, C. op., cit., p. 67

DIE TRADISIONELE OPVOEDING VAN DIE BANTOE VAN OUDS

1. Opvoeding n universele verskynsel by alle volkere

Opvoedkundiges is dit eens dat daar geen menslike gemeenskap bestaan of bestaan het sonder een of ander vorm van opvoeding of onderwys nie, hoe primitief dit ook al mag wees.¹⁾ Die vorm en metodes van onderrig en opvoeding sal natuurlik verskil van volk tot volk of gemeenskap tot gemeenskap. Die verskil word veral groter namate die een volk of gemeenskap van die ander verskil in aard en peil van ontwikkeling.

Voordat die blanke met sy begrip van onderwys en opvoeding met die primitiewe Bantoe in aanraking gekom het, het lg. ook reeds sy eie vorm van tradisionele opvoeding gehad, wat sedert die vroegste tye van geslag tot geslag oorgedra is.

Hierdie tradisionele opvoeding het n eie karakter gehad, wat die stempel gedra het van die aard, tradisie en kultuur van die Bantoe van daardie tyd.

Soos alle ander opvoedingstelsels het die tradisionele opvoeding van die Bantoe ten doel gehad die oordrag van geestes- en kultuурgoedere aan die opkomende geslagte. Die kind moes voorberei word vir die lewe wat op hom wag as volwassene en die stempel wat op hom afgedruk is, dra die tradisie en karakter van die ouers, die maatskappy en die stam. Hy moes by al die aktiwiteite van die huis, familie,

1) Vgl. Raum, O.F. An evaluation of indigenous education.
(In Duminy, P.A. Trends and challenges in the education of the South African Bantu; p. 89)

gemeenskap en stam ingeskakel word.²⁾

2. Die oorwoë menings van opvoedkundiges en kultuurhistorici

Sedert die vroegste aanraking van die ontwikkelde en beskaafde mens met die Swartman, het die kultuurhistorici, opvoedkundiges en volkekundiges die vergrootglas op die onderrig en opvoeding van die onbekende, andersoortige natuurmens gerig. Dit was vir hulle 'n ontdekking van 'n tipe van die oermens in sy prehistoriese staat van ontwikkeling. Almal wat die geleentheid kon vind en wat die nodige belangstelling gehad het, het die nuutontdekte mens van alle kante bestudeer en betrags.

Opvoedkundiges het tevergeefs gesoek na een of ander vorm van opvoeding of skoolonderrig soos dit by hulle bekend was. Die onderzoeker se onkunde aangaande die taal van die Swartman was nie alleen die probleem nie, maar ook die daarmee gepaardgaande gebrek aan kennis van die innerlike en diepere wese van die mens in al sy veelvuldige fasette.

Die kontakprobleem wat 'n ware perspektief kon gee, het gesetel in die feit dat nie al die navorsers die taal van die Swartman self magtig was en jarelange kontak en meelewings met hom beoefen het sodat sy diepere innerlike aan hulle blootgestel kon word nie. Veel moeiliker nog was die kontakmaking van die kant van die primitiewe mens wat ondervra en bestudeer moes word: Hoe sou 'n ongeletterde

2) Ibid. p. 92 - 103 EN Cook, op. cit., p. 13 -14 & 17

Kyk ook Van Dyk, D.F. The contact between the early tribal African education and the westernized system of missionary education, p. 18 EN Waterink, J. Theorie der opvoeding, p. 15

mens soos die primitiewe Bantoe van ouds, wat in al sy bestaan in afsondering n eie lewe geleef het, geskei van die ontwikkelde en geletterde wêreld, kon begryp wat die vroeëre navorsers bedoel het met onderrig, onderwys, of opvoeding, in die ware sin van die woord? Hoe sou hy sonder meer die inligting kon gee aan n soeker na die opvoeding van die Bantoe wat nodig was om dit in sy hele perspektief te kon sien soos dit ineengeskakel was in sy primitiewe staat? Dit sou n Bantoe moes wees wat self die tradisionele opvoeding van die Bantoe deurleef het en bowendien ook n suiwer begrip van moderne opvoeding gehad het.

Dit is daarom te begrys dat Alberti, wat n deeglike studie van die opvoeding van die Xhosa wou maak, onder omstandighede, nie die besondere uitstaande rol wat die spreekwoord daarin gespeel het, kon ontdek nie. In die beskrywing van sy bevindinge kon hy egter nie nalaat om self n spreekwoord aan te haal en sy bewondering daarvoor uit te spreek nie.³⁾ Ander aspekte van die tradisionele opvoeding van die Xhosa, wat meer opsigtelik was en in ooreenstemming met die opvoeding van die meer ontwikkelde mens, nl. die algemene huislike- en gemeenskapsopvoeding, sowel as die van die besnydenisskool, het wel die aandag van Alberti geniet.

Lichtenstein merk uit die volgende geskiedkundige episode na die beskrywing van Alberti ook op dat die destydse Bantoe reeds bekend was met die begrip "onderwys" of "onderrig"⁴⁾ Terwyl Gaika nog te jonk en onervare was om die verantwoordelikheid van die opperhoofskap wat op hom gewag

3) Alberti, L. De kaffers aan de Zuidkust van Afrika,
p. 140

4) Lichtenstein, M.H.C. Travels in South Africa vol. II,
p. 360 - 366

het te aanvaar, het sy oom Ndlambe, in sy plek waargeneem. Toe Gaika homself geskik geag het om sy pligte self te aanvaar en sy heersersreg uit te oefen, het sy oom hom met 'n rebellie gekonfronteer. Gaika het sy oom gevange laat neem, maar hom na 'n tyd weer vrygelaat met die woorde: "Baie dankie vir die onderrig wat u aan my gegee het; wat my geleer het om myself met waardigheid te gedra as opperhoof. Op gelyke wyse leer u nou van my om u te gedra soos dit 'n getroue onderdaan betaam."⁵⁾

Talle opvoedkundiges wat dit gewaag het om oor die tradisionele opvoeding van die Bantoe te skryf, skuur teen die enorme rol wat die spreekwoord daarin gespeel het, verby. Andere, soos Raum, wat dieper gegrawe het en teen die spreekwoord vasgeloop het, maak darem tog melding van die opvoedkundige "insig" wat sekere spreekwoorde sou bevat en hy meld 'n paar voorbeelde. Dit is vir hom 'n "filosofie van onderwys" wat die Bantoe self ontwikkel het.⁶⁾

Selfs moderne Bantoe-opvoedkundiges en versamelaars van die spreekwoorde van hulle eie volk delf sienderoë by die kosbare waarde van die spreekwoord as onderwysmiddel van die tradisionele opvoeding verby. Hulle hanteer en bewonder dit in ekstase, maar weet nie waar die klepel in die klok hang nie!

Nyembezi, die Zulu, sê in die inleiding van sy versameling van Zuluspreekwoorde: "Proverbs are a useful means of studying a people ... They reveal what the people's outlook on life is, and will provide the student of human nature a peep into the character of a people."⁷⁾

5) Vry vertaal uit Raum, op. cit., p. 89

Vgl. ook Alberti, op. cit., p. 254

6) Raum, op. cit., p. 103

7) Nyembezi, C.L.S. Zulu proverbs, p.xii

Van watter ander onderwysmiddel by die tradisionele Bantoe sal dit gesê kan word? Nyembezi sê selfs: „All proverbs, whatever situation they describe, be they humorous or grim, seem to have a common base in that they may all serve to instruct.“ Maar onmiddelik daarerna sê hy: „It would not be correct, however, to say that the proverbs are framed with the specific purpose of teaching.“⁸⁾ Hy sien dus, nadat hy dit geweeg en te lig bevind het, heeltemal daaroor heen en skryf dit af as leer- of onderwysmiddel.

In die voorwoord van sy idiome- en spreekwoordeversameling kon Rakoma die drang nie weerstaan om die volgende beroep op „onderwysers van skole“ te doen nie: „Laat die kinders nie net die idiome en spreekwoorde begryp nie, maar laat dit dien om hulle tradisie (mokgwa) te leer en by welke geleenthede dit gebruik behoort te word en ook om dit in ons taal te gebruik.“⁹⁾

Wat hy en vele ander nie raakgesien het nie, is dat die spreekwoord so ineengestrengel was met die werklike alledaagse lewe van die ou Bantoe, dat dit onlosmaaklik van hulle besondere wyse van volksopvoeding is.

As ons erken dat spreekwoorde opvoedkundige beginsels inhoud, dat hulle 'n bron van onderrig is¹⁰⁾ of dat hulle ons in staat stel om 'n volk beter te verstaan en diep in sy siel te sien, en dat hulle ligwerp op die denke en lewensbeskouing van 'n mens, verkrag ons ons gewete deur die spreekwoord nie te wil sien in die perspektief wat dit in

8) Nyembezi, C.L.S. Zulu proverbs, p.xii (Kurs. J.G.E.)

9) Rakoma, J.R.D. Marema ka dika, p. 3. (Vertaal deur J.G.E.)

10) Kritzinger, M.S.B. e.a. Groot Woordeboek, gee die volgende aan vir „instruct“: onderwys gee; oplei; leer; onderrig; voorskryf; ens.

die primitiewe of die tradisionele opvoëding van die Bantoe van ouds verdien nie. In sy wese as primitieve mens, het die Bantoe nie veel verskil van die primitieve voorvaders van dié volke wat die Bantoe in ontwikkeling vóór is.¹¹⁾

As die spreekwoord die draer van die tradisie en wese van die Bantoevolk is, kan dit nijs anders as die belangrikste stempel en middel van hulle ware opvoeding wees nie.

Die spreekwoorde wat as skitterstene uit die rots van volksverlede, volkswil, volksaard en volksrigting gekap is, besit die uitstekende eienskap dat dit gelouter is deur die smeltkroes van algemene volksaanvaarding en dat dit nie wissigbaar was deur die indiwidu nie. Die huislike opvoeding en ander informele onderrig of onderwys wat sonder die gees van die spreekwoord in die ou Bantogemeenskappe gegee is, kon die stempel van individuele lewensbeskouing dra en verskil van dié van ander mense van dieselfde volk, maar die spreekwoord se koers was nie veranderbaar nie.

Vir die kennersoog is daar geen verskil in aard en funksie tussen die spreekwoord van die antieke volke en die van die Bantoe nie. Die raaiselagtige inkleding en alle ander eienskappe van die spreekwoord van ouds is in wese dieselfde as dié van die Bantoe, en waarom sou die funksie daarvan anders wees? Die Bantoespreekwoord is nie alleen leermiddel nie, maar dit voorsien ook die leerstof.

Tempels praat van "algemeen aanvaarde criteria" waarvolgens die Bantoe in die Kongo besluite geneem en gehandel het, en hy noem die volgende: "Men kan zyn arm niet steken in het binneste van zyn maat al slaapt men met hem op hetzelfde bed uw beste maat blyft voor u een onbekende."¹²⁾

11) Levy-Bruhl, How natives think, p. 370 - 371.

12) Tempels, P.P. Bantofilosofie, p. 62

Sou 'n mens kon ontken dat dit 'n spreekwoord is wat Tempels so beïndruk het, of sê dat dit geen didaktiese waarde het nie? Inteendeel, hoe veelvuldig is die toe-passingsmoontlikhede van die les wat hierdie spreekwoord leer nie in die praktiese lewe nie!

Junod, 'n man met diepgaande kennis van veral die Shangana-Tonga, gee meer spesifieke aandag aan die Bantoe-spreekwoord as sy voorgangers, want hy beskou dit as een van die interessantste bronne van kennis m.b.t. die gees van die Bantoe. In vergelyking met die spreekwoord in die algemeen en wat dit behels, sê hy: "..... it includes all sentences which have become generally accepted by the tribe as the expression of one common feeling, under typical form."¹³⁾

Nadat hy 'n hele aantal spreekwoorde behandel het, kom hy tot die volgende konklusie: "If the Bantu proverbs do not show elaborate speculations about the origin of life or its purpose, if they do not contain much philosophical thinking, they contain a good deal of experience of human life, human relationships and human suffering."¹⁴⁾

Die volgende woorde van Prof. Kgware konstateer tereg sy fyn aanvoeling van die ondoeltreffende toepassing van die onderwys van die andersoortige Europese kultuur op die van die Bantoe: "Bantu schools were established by the early European missionaries not for the purpose of transmitting and perpetuating the traditional cultures of the Bantu, but rather to convert the Bantu from their traditional way of life."¹⁵⁾

13) Junod, H.P. Bantu heritage, p.46.

14) Ibid., p. 57

15) Kgware, W.M. The present revolution in Bantu Education and its implications for the future. (In Duminy, P.A. Trends and challenges.... op. cit., p. 60)

3 Die ware gang van sake by die tradisionele opvoeding

3.1. Informele onderwys in die kinderstadium

Die tradisionele opvoeding was nie beperk tot 'n bepaalde stadium in die lewe van die kind nie, maar dit was vanaf die geboorte tot aan die einde van die lewe voortdurend besig om die mens voor te berei om in te pas en aan te pas by sy gemeenskap, omgewing en by sy eie status en lewenstadium. „Die laaste les wat 'n mens op aarde leer, is hoe om jouself te gedra as die geeste van die voorvaders jou dienste nodig het en jy na hulle moet gaan," het 'n wyse ou Bantoe eenkeer aan skrywer gesê.¹⁶⁾

3.2 Inskakeling by die huisgesin en familiekring: Meisies en seuns

Soos reeds gesê, het die opvoeding van die kind in die babastadium begin. Aanvanklik het die moeder, maar later ook die ander lede van die gesin of familie, elk 'n bydrae gemaak tot sy vorming en onderrig.

Die gesinslede se taak was om 'n nuweling d.m.v. voorbeeld, mondeline mededelings en teregwysinge in te lyf in die onderskeie aktiwiteite en pligte van die gesinslede.

Die kinders is van kleinsaf geleer om respek te toon teenoor hulle ouers en oueres in die gesin, familie en gemeenskap en om hulle aan te pas by gebruik, tradisies en reëls en ook by hulle natuurlike omgewing. Onderrig is gegee deur verskillende persone by tallose geleenthede namate dit van toepassing was.

In die huis- en familiekring was die kind reeds vroeg in sy lewe behulpsaam met allerhande werkies wat binne sy vermoë was. Aanvanklik het hy help droë gras en fynhoutjies bymekaar maak, vuurmaak, huis uitvee,

16) Cornelis Moleele (Vgl. lys van geraadpleegde persone) Kyk ook Junod, Bantu heritage, p. 60; 125 - 8 EN Cook, op. cit., p. 17.

water haal, as optel en weggooi, en dies meer, maar nadat hy ongeveer 7 jaar oud was, is die seuns se pligte geskei van dié van die meisies en het hulle die pad wat op hulle wag, begin bewandel. Seuns moes die terrein van die man betree en die meisies het verder in die doen en late van die moeder deel gehad.

3.3 Onderskeiding by die opvoeding van die jong seun

Die onderskeid tussen meisies, die latere beskeie en onderdanige vrou en moeder, en die seun, die latere, deur vroulikes gerespekteerde, geëerde en gevreesde man en vader, het al skerper geword en gewigtige aandag is veral aan die opvoeding van die seun gewy. Eintlik sou mens kon sê dat die meisie baie meer beperkte aandag kry omdat sy 'n minder belangrike en ondergeskikte rol in die huis, en veral in die gemeenskap, te speel het. Sy is as't ware deur haar onbelangrike en ondergeskikte — maar nie onwaardige — moeder en ander vroulikes slegs voorberei vir haar taak as moeder en toegerus met metodes van eerbetoning en nederige versorging en bediening van die manlikes.

Op vroeë leeftyd weet die meisies reeds dat die man belangriker is en dat hy altyd soos 'n heer behandel moet word.

Lodewyk Alberti, die adjudant van Goewerneur-Generaal Janssens, natuur- en geskiedskrywer, het aan die begin van die negentiende eeu tydens sy besoek aan die Kaap, waartydens hy 'n deeglike studie van die Xhosas gemaak het, reeds opgemerk: „De echtbreuk wordt, naar het begrip der Kaffers, alleen door die vrouw gepleeg. De man is in dit opzicht niet bepaald. Van hier het spreekwoord onder hem: ,De man is voor alle vrouwen; die vrouw daarentegen, alleen voor haren man geschapen.'"¹⁷⁾ Hy het dit nie oordryf nie, want die opvoeding van die dogter het eintlik

17) Alberti, L. De Kaffers aan de zuidkust van Afrika, p. 140.

net gesentreer om alles wat vir die man gerieflik, belangrik en welbehaaglik was in elke opsig.

As die dogter dit daagliks beleef het dat haar vader nie saam met die res van die gesin eet nie en dat die beste beskikbare voedsel eers aan hom voorgesit word, terwyl die moeder en kinders, wat afsonderlik moet eet, met die oorskot tevrede moet wees, is dit vir haar maklik om te begryp hoe belangrik haar pa is. En as sy hoor dat dit by al die ander gesinne ook so is, kan sy verstaan hoe belangrik 'n man is. Op geen stadium het die Bantoevrou ooit ongelukkig gevoel omdat haar man daardie status beklee en met soveel eerbied behandel moes word nie. Vir haar was dit louter eer om hom *só* te bedien, te behaag en soveel eer aan hom te betoon.

Met die opvoeding van die seun was dit, nadat hy van sy susters onderskei is in rang, radikaal anders gesteld. In toenemende mate is hy doelbewus voorberei en gevorm vir sy taak, posisie en status as man en draer van die lewe van sy nageslagte.

Sy moeder en susters het hom ook reeds op vroeë leeftyd met agting en respek behandel, want vir hulle was hy 'n toekomstige man. Dit het dan gewoonlik nie lank geduur voordat hy sy belangrikheid bokant die van die vrou begin besef het nie. Vir die vroulike was dit 'n taak en eer om hom voortdurend belangrik te laat voel sodat hy eendag 'n waardige posisie onder die manne kon inneem. (Hy is deur al die vroulike van sy huis en gemeenskap in sy verhewe posisie ingedra.)

Selfs as die jong seun grof sou verbrou, het sy moeder of ander vroue (by afwesigheid van die vader) nie die reg gehad om hom te straf nie. Sy saak moes uitgestel

word totdat die vader of 'n ander man van die familie beskikbaar was om die straf toe te dien. As toekomstige man sou dit vir hom 'n skande, en sy waardigheid gekrenk wees, as 'n vrou hom straf.

In die gemeenskapslewe is die opgroeiende jong seun ook deur al die vroue met respek behandel, of vermy, terwyl meisies die reg gehad het - en dit ook nie sou nalaat nie - om met hom te spot as hy lafhartig of onwaardig sou optree. Hy moes dus altyd sy belangrikheid en status waardig wees.

Sodra hy in die wyer kring van die gemeenskap met ander mense te doen gekry het, sou hy egter tot die besef kom dat die gesag van die man in die gemeenskap, net soos die van sy vader-tuis, ook vir hom geld. Sodra hy buite die perke van reëls en tradisie van die gemeenskap beweeg het, moet hy aan lede van daardie manlike gemeenskap verantwoording doen.

As seuns wat vee oppas, die vee deur nalatigheid in iemand se lande waarop daar graan is, sou laat kom,¹⁸⁾ het die manlike eiennaar van die land, of 'n volwasse manlike verbyganger wat hulle op die nalatigheid betrap, die reg gehad om hulle daar en dan 'n loesing te gee. Indien hulle hom sou ontloop, het hy die reg gehad om hulle later by 'n geskikte geleentheid onverhoeds te vang en dan die pak slae toe te dien. Hy kon hulle selfs by hul tuiste in hulle slaap gaan oorrompel en hulle dan behoorlik straf sonder vooraftoestemming of inmenging van die ouers se kant.

Vir die seuns was dit 'n skande en vernederend om 'n pak slae te kry, terwyl die huisgenote, en veral hul susters, of dogters, naby is en hulle benoude gille mag hoor.

18) Die Bantoe het vroeër nooit hulle lande omhein nie.

Hulle het veral die gespot van ander dogters in die stat gevrees. 19)

Saans om die vuur is stories, fabels, legendes en verhale aan die jeug vertel en raaisels aan hulle gevra. Dit was ook by hierdie geleentheid dat begrippe i.v.m. afgestorwenes, geeste van die voorvaders 20) en towenaarsmagte op hulle afgestempel is, en al hierdie dinge het veel pret aan hulle verskaf en vrees by hulle ingeboesem. Seuns en meisies was diep beïndruk deur die aanwesigheid van onsigbare magte wat oral in die lug om hulle teenwoordig was. Hulle het ook gou besef dat hulle eintlik nooit in die ware sin van die woord alleen kon wees nie. Oral het onsigbare vreemde onheilsmagte op hulle geloer en as hulle die familie- of stamtradisies sou verontagsaam, het hulle die magte ten prooi geval en kon hulle liggaamlike of geestelike leed aangedoen, of selfs heeltemal ontwrig word. Die een mens kon ook besete raak deur die bose gees van 'n ander.

Aan die ander kant was daar goedgesinde, beskermende geeste van afgestorwe familielede wat hulle tradisievaste nasate omring het. 21) Diesulkes moes dan ook gereelde kontak hou met die voorvadergeeste en hulle behaag deur offers aan hulle te bring.

Die informele onderwys was eenvoudig, onsistematies en op die toeval of geleentheid aangewys. Dit het egter die voordeel gehad dat dit deurgaans by uitstek prakties en konkreet was. Die indrukke wat dit gemaak het, was

19) Vgl. Madiba, Tsiri, p. 18 - 26.

20) Junod, op. cit., p. 58. Kyk ook Breed, Bantoewoordkuns, p. 15.

21) Vgl. Junod, op.cit., p. 116 -123 EN Nyembezi, Zulu proverbs, p. 2 - 4.

blywend. By elke toepaslike geleentheid het dit d.m.v. spreekworde, mondelinge mededelings, waarskuwings, teregwysings, berispings, spot of lof en prys, of voorbeeld tot die kind gespreek. Verskillende middels en metodes van opvoeding wat gespruit het uit veelvuldige insidente wat die natuurlike lewe van die Bantoe vanouds gekenmerk het, het daar toe bygedra om die opkomende geslagte op te lei te onderrig en in te burger in die stamtradisies en ryke kultuurlewe.

In die puberteitstadium het die kind dus reeds 'n grondige basiese kennis gehad van sy verpligte teenoor die gesins-, familie- en gemeenskapslede, veral wat onderdanigheid betref.

3.4 Formele onderwys: Die volwassenheidstoets en inlywingsceremonie

Die enigste formele onderwys wat as sodanig gekenmerk kan word, is aan die volwasse jong seun en meisie gegee tydens die inisiasieskool (of bergskool) wat ongeveer drie maande duur en altyd in die winter gehou word. Dit is te begrype dat die onderwys wat in hierdie tydperk gegee is nie van groot omvang kon wees nie. Dit was dan ook net beperk tot die doel van die "skool", nl. die bybring van grondliggende kennis en vaardigheid wat waardevol is vir die doeltreffende inskakeling by die staat van volwassenheid as 'n gelukkige, maar veral ook nuttige lid van die volwasse gemeenskap en stam.

Die jongeling wat die bergskool bygewoon het (Sotho: Modikana) is hoofsaaklik geleer wat van hom verwag word op sosiale en staatkundige gebied, en hoe hy hom moet gedra as waardige man onder sy stamgenote.

Hy moet sy regte, pligte en plek as man van 'n vrou en vader van 'n gesin leer ken en die handelwyse van 'n kind laat vaar. Die verskillende fasette van die sekslewe en die intieme verhouding en geheimenisse van die voorhuweliks- en huwelikslewe is aan hom blootgelê in naakte besonderhede.²²⁾

Die pligte van die man as burger en onderdaan van sy hoofman en stamhoof, en die lojaliteit en eerbetoon aan hulle verskuldig, is sterk beklemtoon.²³⁾

Liedere, raaisels en raaiselagtige taal, lofredes van toepassing op hulle manwording en hulle stamhoof, en lesse wat opgesluit lê in belangrike spreekwoorde waarin die riglyne van tradisie vasgelê is, het deel uitgemaak van die onderrig tydens hulle voorbereiding tot volwaardige volwassenheid.²⁴⁾

Alberti stel dit soos volg: "By deze besnyding, echter, ondergaat die jongeling eene voorname verandering zyns levens, want als dan word hy onder de Mannen aangenomen; waarom ook de Kaffers deze handeling met eene onderscheidende spreekwyse kenmerken: 'Hy is man geworden.' Het is ook by deze zelfde gelegenheid, dat die jongeling tot onderdanige getrouwheid aan het Opperhoofd word verpligt."²⁵⁾

22) Raum, op. cit., p. 100; Vgl. ook Eiselen, Stamskole in Suid-Afrika, p. 30 - 43 en veral p. 50 - 56

23) Loc. cit.

24) Loc. cit.

25) Alberti, op. cit., p. 74

3.5 Onderrig of opvoeding ná die inlywing tot volwassenheid

Ná die inlywingseremonie verby is, keer die nuwelingvolwassenes terug en dan begin die nuwe lewe vir hulle. Die jong vroue kan en moet daarna deelneem aan die verrigtinge en verpligtinge van die vrou, en die jong mans mag teenwoordig wees in die raadskringe en geledere van die manne, aanvanklik as waarnemers en mettertyd as deelnemers.

Gedurende hierdie aanpassingsperiode, en voortdurend daarna, is "geleentheidsonderrig" d.m.v. spreuke of spreekwoorde aan hulle afsonderlik en gesamentlik gegee.

In die volgende hoofstuk word aangetoon hoe die spreekwoord by verskillende situasies en fasette van die lewe van die Swartman toegepas is en die geleentheidsonderrig tot sy reg gekom het.

Die indeling van die spreekwoorde sal egter verskil van die taalkundige en kultuurhistoriese indelings, omdat dit van 'n opvoedkundige oogpunt beskou, aanpas by die groei en ontwikkelingsgang van die kinderstadium tot volwassenheid. Dit moet egter ook in gedagte gehou word dat, aangesien die onderrig d.m.v. die spreekwoord informeel en byna onopsetlik was en afhanklik van spesifieke toepaslike geleenthede, sommige spreekwoorde by die een sowel as die ander lewenstadium toepaslik was. Hierdie indeling kan dus as 'n opvoedkundige indeling bestempel word.

4 Samevatting

Soos alle ander volke, hoe primitief ook al, het ook die Swartman sy eie tradisionele metode (volgens sy lewensaard en standighede) gehad om sy tradisies en kultuurgoedere van geslag tot geslag oor te dra, ten einde die kind te laat inpas by die gemeenskap waarvan hy deel moet wees.

Kultuurhistorici, opvoedkundiges en volkekundiges wat uit alle wêrelddele wedywerend op die Swartman toesak het, het gretiglik gesoek na een of ander onderwysstelsel. Gekortwiek deur n gebrek aan kennis van die taal, en veral van die spreekwoord van die Swartman, is, behalwe die normale voorbeeld en gedrag en bewing van sy erfgoedre (erfpatroon) die "bergskool" as enigste moontlikheid van onderrig aan hom toegedig. Mens sou byna wou sê dat, indien daar in die verlede 'n opvoedkundige in die ware sin van die woord was wat die Swartman projektiel uit 'n opvoedkundige oogpunt beskou, en terselfdertyd sy taal tot in sy diepste wese geken het – en daarmee word bedoel dat die spreekwoord die diepste wese van 'n taal is! – sou hy reeds die lleeue-aandeel van die spreekwoord (by uitnemendheid draer van die volksiel en kultuurerfenis) ontdek het.

Onder aanvoering van die volkekundige pedagoë het swart opvoedkundiges begryplikerwys dan ook by die "Ware Jakob" verbygedelf en slegs die "kgoro" en die bergskool raakgesien.

By die tradisionele opvoeding van die Swartman is die ware toedrag van sake dat die opvoeding nie beperk is tot enige bepaalde stadium in die lewe van

die kind nie, maar dat die spreekwoord, benewens die alledaagse voorbeeld van die volwassene, die 'enigste universeele behoudende en aanvaarde kultuur- en tradisiedraer is.

Die suigeling in die arms van die gesin en familie; die kleuter in die kring van die huis en die naaste; die tiener in die engere kring van die gemeenskap; die jong man en jong vrou as onervare waarnemers, ingelyf in die tradisies, doen en late van die volwassene, en die volwassene onder volwassenes, was voortdurend „op skool." Waar die kind, jongeling of volwassene geleef, gespeel of gewerk het, was daar n altyd eendersklinkende woord wat die beitel- en skaafwerk gedoen het ten einde die mens vir sy medemens aanvaarbaar te maak en te hou, en hom sodoende te laat inpas in sy plek in die volksfoto.

Die skaaf- en beitelwerk word vervat in die Sotho-spreekwoord wat sê: „n Man is soos koring: hy word ingeploeg (geplant) maar hy moet voortdurend nog geskoffel word." En só was dit by die Swartman met sy spreekwoord wat die „skoffelpik" was!

Die Swartman het sy dogter n vrou, en sy seun man gemaak - die vrou die nederige, en die man die heerser en heer.

HOOFSTUK 4

DIE SWARTMAN AS NATUURMENS

1 Die invloed van die omgewing op sy taal en kultuur

Die kulturele ontwikkeling van 'n volk groei uit eie aard, identiteit en agtergrond. Die ontwikkelings-tempo en karakter word egter voortdurend bepaal deur wisselende omgewingsinvloede.

In al sy omswerwinge oor die lengte en breedte van Afrika was die invloede van die omgewing vir die Bantoe hoofsaaklik beperk tot die ongerepte natuur. Vir eeue en eeue was hulle deel van dié natuur en moes hulle in onherbergsame woestynland, verraderlike oerwoude, moerasse, berge, klowe en riviere, 'n heenkome vind en 'n bestaan voer. Omring deur ongediertes en menslike vyande, in 'n voortdurende stryd om lewe en dood, moes die Bantoe sy nageslag opvoed en beskerm en sy volksvoortbestaan bestendig.

Die natuur en velde van Afrika was sy jagveld, spens en kombuis; sy kruideniers- en negosiebronne; sy apteek en hospitaal; sy eet-, slaap- en verblyfplek; sy sport en oorlogsterrein; sy skuilplek en vesting teen vyan-de wat oral op hom geloer of hom skielik probeer oorval het. Dit was sy wieg en sy graf.

Soos die wildsbok en ongedierte moes hy met oop oë, gespitste ore, fikse spierkrag en 'n wakker gees voortdurend op sy hoede wees, wakend sluimer, of liggig sy prooi bekruip.

Die natuur en veld was sy altaar en sy tempel waar hy geestelike kontak met sy voorvaders en ander afgestorwenes kon maak. Dit was sy lektuur, sy leermeester en raadgewer en die besielingsbron vir digkuns, taalskeppinge, sang en musiek, minne- en lofuitinge en

ritmiese danse. Die veld en natuur was die onderwerp van sy besprekinge en die rigsnoer vir sy ontwikkeling.

Só ineengestrengel met die natuur was sy lewe en bestaan, dat die stempel daarvan onmiskenbaar op sy lewensbeskouing, kultuur en taal afgedruk is.¹⁾ As die wind só waai, het dit vir hom betekenis, en as die sonbesie voortdurend so skril met langasembasuin sing, die kraaie so kras, die rooifluweelspinnekoppie oral loop, die naguil treurig huil, of die jakkals aanhouwend tjank, het hy sy afleidings gemaak, of sy voorspellings gewaag. Die taal van die natuur het hy verstaan en sy voetstap daarvolgens gerig.

2 Die aanneming van dierename en die navolging van hulle voorbeeld

Die dierewêrld was ingeskakel by sy menslike bestaan, sy doen en sy late. Sy voorouers het aan hom verskyn in die gedaantes van diere, en vir diere het hy ontsag gehad. Veral die olifant, buffel, eland, hartbees, wildebees, duiker, springhaas, ystervark, das, bobbejaan, aap, leeu, tier, wolf, wildehond, jakkals en krokodil is veelvuldiglik by eie-, familie- of stamname deur hom vernoem, omdat die aard en gewoontes van hierdie diere besondere waarde vir hom gehad het.

Net soos die „Leeus" trots was omdat hulle na die koning van die veld vernoem is, só was die „Wildehonde" trots omdat hulle die volharding en uithouvermoë van 'n wildehond besit het. En as die „Olifante" oor hulle grootheid en gedugtheid roem, dan roem die vaal ou „Vlakvoëltjies" (hlanhlagane) op die vlugheid van hul vlerke!

1) Breed, op. cit., p.18

Na aanleiding van wat die Bantoe in die natuur en by diere gesien en beleef het, was onderlinge gesins-, familie- en stamverbondenheid sy lewe en strewe. Van geslag tot geslag is alle moontlike pogings ter verstewiging van hierdie bande aangewend, en diegene wat nie daardeur gebonde wou wees nie, is uit die weg geruim en as uit die bosse beskou.

3 Die ontstaan en beslag van die Swartman se spreekwoord en die toepassing daarvan

Na voortdurende belewing, ervaring en waarneming van sigselfherhalende waarhede wat afgespeel het in die natuur, diere- en menselewens, het die Swartman tot bepaalde gevolgtrekkings gekom en in weldeurdagte kerntaal kernwaarhede in die vorm van spreekwoorde aan jonk en oud van die een geslag aan die ander oorgedra.²⁾ Met hierdie spreekwoorde het hulle vermaan, berispe, ontmoedig, besiel, geloof en geleer.

In sy spreekwoordeskat was daar vir haas elke gebeurtenis, situasie of faset op elke terrein van die lewe een of meer toepaslike spreekwoorde.

n Besondere eienskap van sy spreekwoord is dat die meeste daarvan só veelsydig is dat dit op n verskeidenheid situasies toepaslik is. Wat van toepassing is op die huisgesin, kan ook van toepassing wees op die werk, vriende- of familiekring, stam, nasie of volk. Ewe-eens kan dit van toepassing wees op n familiehoof, vader, werkgewer of n ander persoon met gesag. By die behandeling van die spreekwoorde wat volg, kan die leser self die toepassings maak.

2) Vgl. Breed, op. cit., p. 25.

3.1 Spreekwoorde vir die skepping van onderlinge verbondenheid, eerbetoon en getrouheid aan die eie en verwerpning van die vreemde

Die kern van die voortbestaan van die Swartman het, soos reeds gesê, berus op eerbetoon, gehegtheid en trou aan en ontsag vir ouers, oueres en meerderes. Dit het die grondslag gevorm van latere onverdeelde trou aan die eie stam en die voorvadergeeste (badimo). Spreekwoorde soos die volgende wat die aanneemlikheid van die eie en die verwerplikheid van die vreemde benadruk, is die kinders daarom van kleins af voortdurend voorgehou en ingeprent:

- * „Ngwakô wa yo mongwe ga o na borôkô": Die huis van n ander het nie (bied nie) vaakheid (slaapplus) nie. M.a.w.: Alleen by n mens se eie of ouerhuis, by jou familie of volk, slaap of woon jy rustig en sonder sorge. By die vreemde is jy bekommert, want jy weet nooit watter kwaad jou aangedoen kan word nie.
- * „Gae gago laêlwé": By, of van jou huis (familie, volk of land), word nie afskeid geneem nie. Dit bedoel dat jy nie vir goed daarvan afskeid moet neem nie, maar altyd daaraan verbonde moet bly en weer eendag moet terug kom. Dit beklemtoon die onlosmaaklike band tussen lede van die gesin, familie of volk.
- * „Dinoko go nôna tša matšaba a kgaufsi, tša matšaba a kgolê di a ôta": Die ystervarke wat naby hulle skuilplekke is, is vet, die wat ver is is maer. Die betekenis is voor die hand liggend: As n mens naby jou huis, vriende, familie of stam is, gaan dit goed met jou. Hierdie waarheid is veral op die Swartman van toepassing, want hulle versorg, beskerm en onderhou mekaar soos haas geen ander volk of nasie nie. Hulle gee uit hulle mond aan n familielid, stam- of rasgenoot. Dit is die morele plig van elkeen.

- * „Putšane ya bôya-bontlhana e phela ka go ikêla“:
Die bokkie met die kroeserige hare (wat n teken is dat hy siekerig is of honger ly) leef daarvan om sy eie gang te gaan (gaan voortdurend sy eie gang weg van die trop af.) Hiermee sê die Bantoe: As mens jou eie gang gaan en nie saam met jou huis, familie, volk of vriende leef nie, sal dit sleg met jou gaan. (jy sal verwaarloos en kan selfs siek word.)
- * „Kgômo ga e latswe namane e šele“: n Bees (koei) lek nie n vreemde kalf nie. Hieruit moet die kind leer dat n vreemde nooit soveel liefde aan hom sal bewys as sy eie ma (ouers) nie. Die Bantoe het juis gesien dat n koei n vreemde kalf stoot!
- * „Lefotwana e sego la gago, o hloba le re, „tsio-tsio!“: Die kuiken wat nie joue is nie, se vere trek jy uit terwyl hy (die arme kuiken) skree eina-eina!
M.a.w.: n Mens het nie respek vir n ander se eiendom of kind nie.
- * „Pôô di sa tsebanego, di a wêlana“: Bulle wat nie mekaar ken nie, pak mekaar. M.a.w.: Onbekend is onbemind.
- * „Dinong tša fofa le tee, di sêla le tee“: Voëls (aasvoëls) van eenderse vere wei bymekaar. D.w.s.: Mense van dieselfde soort staan bymekaar in al hul doen en late.
- * „Ntlo ga e je nngwe“: Een huis eet (benadeel) nie n ander huis (van dieselfde familie of soort) nie.
- * „Kgano modikologa-seolo, bohwibedu o bo tsere kae!“ Rooimeerkat wat al om die miershoop (waarin jou tuiste is) draal, waar het jy jou rooiheid gekry?
M.a.w.: Waarom erken jy nie jou ouerhuis (familie of tuiste) nie? Of: Rooimeerkat, waar kom jou streke vandaan?

- * „Maswana-manyane a bo-mmутla a beile mmутlanyana pelwana". Die ou bietjie melkies van haas het klein hasie se hartjie gevestig. D.w.s: Die ouers het in hulle eenvoud, swakheid en armoed hulle kind opgevoed en gehelp tot waar en wat hy is. Die kind moet dus altyd dankbaar wees teenoor sy ouers vir alles wat hulle vir hom gedoen het.
- * „Kubu ga e na bosodi ge e itjêla lehlakanoka la gabô yôna": Die seekoei wat riete vreet langs sy tuis-seekoeigat, sal nie 'n verwyt (berou) hê nie. Hiermee bedoel die Bantoe dat die seekoei by sy tuisgat die omgewing en skuilplekke ken. Dwaal hy af na onbekende plekke, ver van sy vriende, is hy in lewensgevaar. Toegepas op die mens, bedoel dit dat diegene wat hulle na die vreemde begeef of saam met vreemdes leef, weg van hul eie mense en hulle tradisies, sedes en gewoontes, later selfverwyt sal hê.
- * „Bana ba tau ga re jane": Kinders van leeu, ons eet nie mekaar op nie. Die bedoeling is dat mense van dieselfde huis, familie of volk nie mekaar moet benadeel, onderkruip of vervolg nie. Of soos die Afrikaanse spreekwoord lui: „Eie doen eie geen leed (skade) aan nie."
- * „Bana ba tshipa re tsea tsela e tee": Kinders van muskeljaatkat, ons vat een (dieselfde) pad. M.a.w.: Mense van dieselfde vriendekring, huis, familie of soort moet almal een koers hou of een pad bewandel, net soos die kinders van muskeljaatkat al agtermekaar loop of hardloop.
- * „Bana ba kgwale (kgaka) ba bitsana ka melodi": Kinders van patrys (tarentaal) roep mekaar met die gefluit. Dit is duidelik dat die onderlinge geheghheid aan mekaar (van die patrys of tarentaal) wat

dadelik na mekaar roep as hulle afgedwaal het of uit-mekaar is, die Swartman só aangegryp het dat hy begeer het om sý mense ook die voorbeeld te laat volg. Hier-die spreekwoord sou sy mense laat oplet na die voor-beeld van patrys en tarentaal en hulle besiel om dit na te volg.

- * „Dikgomo go latswana dibôya": Beeste lek mekaar se hare. M.a.w.: Na die voorbeeld van die bees moet die lede van 'n gesin, familie of volk mekaar se laste dra, onderskraag en liefde betoon. Oppervlakkig beskou sou dit verklaar word met: Die een hand moet die ander was. Die beeld van die Swartman is egter grondiger en eie van sy soort. Daar moet 'n besondere onderlinge gehegtheid en goeie gesindheid wees tussen twee beeste voordat hulle mekaar lek.

Eweso is die volgende spreekwoord van diepgrondiger betekenis:

- * „Ba dišô, go ngwayana ke ga bôna": Dit is gebruiklik van mense met sere om mekaar te krap.

3.2 Spreekwoorde wat aanspoor tot mededeelsaamheid met jou mense en dankbaarheid vir wat jy het

Die Swartman het in sy primitiewe bestaan dikwels hongersnode beleef en het sy kinders van kleins af geleer om die geringste wat hom toeval hoog te skat en dat dit elkeen se plig is om, as hy iets te ete het of lewensmiddele bekom, altyd aan sy gesinslede, familie of volk te dink en mededeelsaam te wees. Die volgende spreekwoorde is o.a. gebruik om die gewenste gesindheid te skep:

- * „Mmêtla ſapo la tlala, o bêtla a lebile wabô": Hy wat in hongersnood aan 'n been (vleis af) sny, sny algaande na sy mense (tuiste) toe. M.a.w.: As jy in hongersnood iets te ete vind, moet jy nie alles alleen opeet nie, maar vir jou mense ook gaan gee.

- „Bana ba monna ba ngwathagana hlôgô ya tšie": Die kinders van 'n man deel (selfs) 'n sprinkaankop (en hoeveel is daar aan te ete!) met mekaar. Dit beteken: Al het jy ook hoe weinig om te eet, moet jy nie alleén eet nie, maar dit met jou mense deel. 1)
- „More wo o sa o jego ke wa banna ba geno": Die vrugte (wortel, boom) wat jy nie eet nie (maar wat eetbaar is) behoort aan jou mense. Die betekenis: As jy oorvloed het, of iets nie self gebruik nie, moet jy dit aan jou mense gee.
- „Molomo wo o jago, o roga o mongwe": Die mond wat eet, vloek die ander een (die ander mond wat nie eet nie). Dit is m.a.w. 'n morele oortreding vir die Swartman, as iemand alleen sou eet, terwyl daar ander mense teenwoordig is wat nie ook saam eet nie. Wat 'n teenstelling as ons dit vergelyk met: „Smaakklike ete, my nie te vergete" en die bekende antwoord van die wat besig is om te eet: „Gaan verby, dis skaars genoeg vir my!"

3.3 Die skepping van 'n groepgees, onderlinge saamhorigheid en samewerking

'n Spontaan-opwellende groepgees soos dié wat van die Swartman meester is, kon slegs deur voortdurende beklemtoning en indoktrinasie van begrippe wat die gevoel skep, aanwakker en inskerp, tot stand gebring word. Eensgesindheid en onderlinge samewerking was 'n essensie vir die voortbestaan van sy maatskappy. Daar-

-
- 1) Dit verklaar die bewonderenswaardige beginsel by die Swartman dat selfs toevallige swart verbygangers hulle ongenooid voeg by een of meer wat besig is om te eet en saam eet asof hulle dieselfde reg het as die wat reeds besig is om te eet.

om moes die kinders van vroeg af reeds weet:

* „Bakwa ba babedi ke letšema":²⁾ Twee luiards (swakkelinge) is 'n werksgroep (werkseenheid). M.a.w.: As selfs twee luiards saamstaan, kan hulle baie uitrig. Eendrag maak mag. Vele hande maak ligte werk.

* „Bahlabi, ba kubu ba tsebana (kôpana) madibogong": Die seekoeijagters (wat afgunstig op mekaar mag wees en afsonderlik gaan jag) ken (ontmoet) mekaar by die driwwe waar hulle verplig is om saam te staan om die swaar dooie seekoeie aan wal te bring en só ook deel aan die vleis te hê. M.a.w.: Al streef mense afsonderlik elkeen sy eie doel na, moet hulle mekaar help as dit 'n saak van gemeenskaplike belang is en waarby almal kan baat.

* „Batôpi ba marula, malokwana re a tlatšišana": Maroela-optellers ons maak vir mekaar die mandjies (houers) vol. M.a.w.: Die een hand moet die ander was. Of: Mense met dieselfde belang (van dieselfde volk, of soort) moet mekaar help.

* „Ge o swêre kgwalê, ke swêre mollô": As jy die patrys het, ek het die vuur. Dit beteken: Laat ons mekaar bystaan, dan kom ons albei oor die weg.

2) „Letšema" is 'n besondere instelling by die Bantoe.

As iemand 'n groot taak te verrig het, soos sy lande skoffel of oes, of sy huis se dak opsit, waarby hy hulp van die ander mense nodig het, laat hy vir almal weet dat daar op 'n spesifieke dag - of 'n paar dae - 'n „letšema" by hom sal wees. Almal is dan maatskaplik-moreel verplig om te gaan. Die saam-roeper slag dan vir die funksie 'n bok, skaap of bees na mate van die „letšema" wat hy beoog, maak bier en sorg vir genoeg pap en ander kos vir sy helpers. Die letšemawerkers werk dan al etende, drinkende en genietende in opgewekte luim en die werk vorder uitstekend.

- * „Banna ke mekowê, ba a latêlana": Manne is (soos) kwêvoëls, hulle volg mekaar (of moet mekaar volg). Hiermee word bedoel dat manne dieselfde koers volg en nie verskillende rigtings nie. Of: Een van hart, een van sin.
- * „Magôkôbu mantši a bolaya nôga": Baie kraaie maak 'n slang dood - een kan dit nooit alleen doen nie! M.a.w.: As hulle bymekaar staan, kan 'n gedugte vyand verslaan of 'n reusetaak verrig word. Die betekenis is dieselfde: Eendrag maak mag; of vele hande maak ligte werk.
- * „Noka e tlala ka melatswana": Die rivier word vol deur spruitjies (loopies). M.a.w.: die rivier kan nie sonder die spruitjies vol word nie en daarom kom sy watermassa van hulle af. Of: Eendrag maak mag. Dit beteken ook dat die vermoë of mag van 'n hoof, leier, leer, kaptein of koning saamgestel word deur die vermoëns van individue. En as daar gesamentlik presteer word, is die prestasie aan elke individu te danke. Dit kan ook bedoel: „Alle bietjies help." (Afr. spreekwoord.)
- * Die ervaring het geleer dat dit nie net altyd voor die wind sal gaan in die huisgesin, familie of gemeenskap nie. Verskille sal daar kom en onderlinge rusies en botsings kan nooit vermij word nie. Maar dit kan nie vergelyk word met die vyand nie. Die bees, wat so 'n integrale deel van die Bantoe se lewensbestaan gevorm het, het in hierdie opsig 'n besonder voorbeeldige gedrag geopenbaar wat die Bantoe navolgenswaardig geag het, nl.
- * „Di lwa e le tša 'šaka le tee, di be di latswane": Die (beeste) wat van een kraal is, baklei, maar hulle moet ook mekaar lek. Dit beteken dat onderlinge rusies wel sal voorkom, maar dat dit opsy gestoot en weer onderlinge hulp, respek en liefde aan mekaar betoon moet word.

Hulle het ook n spreekwoord wat sê:

- xx „Baratani ke balwi”: Hulle wat vir mekaar lief is, baklei met mekaar (liefhebbendes is bakleiers). M.a.w.: Rusies kom tussen die grootste vriende of tussen familie voor.

3.4 Beklemtoning van manlike belangrikheid en vroulike ondergeskiktheid

Besondere aandag is aan die jong seun en jong man se persoonlike vorming en ontwikkeling gegee, want vir sy gemeenskap was hy die toekomstige man en vader en in gesins-, familie- en stamverband die draer van gesag, tradisie, verantwoordelikheid en kultuur.

Die manlike westerling het alle rede om die status van die jong seun en die jong volwasse man te beny. Die jong seun word nie alleen deur sy ma en susters as „kroonprins” en heer van die gesin, behandel, geag en voorberei nie, maar ook doelbewus deur die vroulikes in die familie en stam aanvaar en voorberei vir sy taak, plek en status onder die manne van die stam.

Hy word oorlaai met eerbetoon van alle kante om sy manlike skanse te bou en te verstewig en hom sodoende bokant die vroulikes te verhef. En, as hy man geword het, respekteer selfs sy moeder hom as haar heer.

Om die status van die man te illustreer, dien die volgende as voorbeeld: 'n Man kan doen wat hy wil, en is geen verduideliking of verklaring vir sy doen en late aan sy vrou verskuldig nie, en sy het geen reg om navraag te doen na sy gaan, kom of vertoef nie. As hoof van sy huis eet hy nie saam met sy vrou en kinders nie. Sy kos word in 'n afsonderlike vertrek aan hom bedien en die keur van geregte aan hom voorgesit. As hy klaar geëet het, kan die res van die gesin die oorskiet kry.

Die man, vergesel van sy vrou, loop altyd voor en sy vrou volg agter hom. Dis eenvoudig vernederend en 'n

skande vir 'n man om agter 'n vrou aan te slenter! En hoe sal die Bantoe man dan by 'n deur met 'n buiging enige vrou laat voorgaan of selfs die deur vir haar oopmaak sodat sy in of uit kan gaan? Vér benede sy status!! 'n Bespotting van ander mans! Die vrou moet sulke eerbetoon aan die man bewys!

Selfs by die moderne Bantoe is dit algemene gebruik dat die man op 'n warm dag of in die reën onder die sambreel sal stap, terwyl sy vrou, steierend onder die las van hul bagasie, op sy hakke volg, met niks om haar teen sonstrale of reën te beskerm nie. Die Bantoe man is inderdaad heer en koning op sy eie „hoop" en eie gebied, terwyl die manne van talle volkere slegs koning kraai!

Dit is tradisie by die Bantoe dat 'n vrou, as haar man besoekers het, in die huis nederig by die deur moet aanklop met die gebruiklike „kô-kô" en dan gebukkend (om haar nederigheid te toon) haar man mag nader. Op 'n kort afstand van hom gaan sy, met haar bene onder haar ingevou, plat op die grond sit en, nog steeds vooroor geboë, steek sy die hande na hom uit, klap twee keer die hande teenmekaar (om nederig te „lotšha" -- groet). Sodra hy besluit om die gesprek te onderbreek en na haar kyk, rig sy haar versoek tot hom. Gewoonlik, as dit belangrike gaste is, kom verneem sy of daar iets is wat sy vir haar „heer" en die gaste kan doen. Net so nederig-gebukkend as wat sy ingekom het, verlaat sy dan weer die vertrek. 3)

3) Skrywer het dikwels so iets meegemaak - die eerste keer in 1943 aan huis van 'n hoofman - 'n sekere Kgare naby Rita in Kalkbank se omgewing, wat hom besonder beïndruk het.

Skrywer het op 'n keer met drie Bantoe-inspekteurs van Onderwys saam in 'n motor gereis toe hy hulle onderlinge misnoë oor iets merk. Gevra wat skort, het die wedervraag gekom: „Het meneer nie die laakkare gedrag van daardie man opgemerk nie?” en sonder aarseling het hulle verduidelik dat ons so pas by 'n man (Bantoe) in 'n land, vlak by die pad, in gesprek met 'n vrou, verby gery het. Die „onnosele daad” van die man was dat hy arms-oor-die-bors gevou met 'n vrou staan en praat het. So iets word net nie deur 'n man, wat die naam van man werd is, gedoen nie! Dis 'n vernedering vir 'n man! Gevoude arms oor die bors toon die lamsakkige onderdanigheid van 'n slaaf! As 'n man nou sy arms (sy wapens) oor sy bors gaan saamvou, en dit nogal vir 'n vrou, is dit 'n verkragting van sy manwaardigheid en eiewillige wapenneerlegging.⁴⁾

Om eendag man te kan wees — in die ware sin van die „Bantoewoord” — is die jongman gevolglik op vroeë leeftyd met al die nodige gedragskodes van die man bekend gemaak en geïndoktrineer. Geïndoktrineer, ja, want hy moes nie as hy volwasse is die status van die man deur sy slaafsheid verkleineer nie. 'n Man moet die naam van man word wees. Spreekwoorde soos die volgende is daarom gebruik om die hoë agting van die volk vir die held en man en hulle veragting vir die lafaard en swakkeling in te skerp:

4) Die sweem van 'n spotlaggie — of was dit een van medelye — het in dieselfde inspekteurs se oë gevonkel toe 'n gerespekteerde hooggeplaaste blanke amptenaar 'n vergadering van Bantoe-inspekteurs naby Potgietersrus, met arms oor die bors saamgevou, hulle staan en toespreek het. „Arme blanke mans!” het hulle seker gedink.

- * „Mosadi ke pudi; monna ke nku, o llêla teng": Die vrou is 'n bok (sy blêr as sy seer kry of in nood is); 'n man is 'n skaap, hy skree (blêr) na binne (sodat mense nie sy pyn, droefheid of teleurstelling moet sien nie.)
- * „Mmolayi wa tau re bôna ka lenala": Die leeudoodmaker (leeujagter) ken (sien) ons aan die nael (naelmerke van die leeu)⁵⁾ M.a.w.: Die ware held praat nie oor sy heldedade nie, elkeen kan dit aan hom sien, of almal praat daarvan.
- * „Pôô e tsebja ka mabadi": 'n Bul is bekend deur die littekens (aan hom). M.a.w.: Die bul wat geen vrees ken nie, baie dikwels veg, en al die ander bulle uitdaag en oorwin, is vol horingskrape en littekens. Hierdie spreuk is van toepassing op 'n held of dappere wat as voorbeeld aan andere voorgehou word. Jong manne word hiermee aangemoedig om nie bang te wees nie, maar dapper, want lafaards ken geen skraap of litteken nie.
- * „Kudumela tša mogale ke madi": Die sweet van 'n held is bloed. Dit beteken dat 'n held net so min bang is vir bloed as die gewone mens vir sweet. Die held dink m.a.w. nie veel van bloed nie, want dit is slegs die sweet van sy soort werk.
- * „Mogolo o gata meetlwa le ge a e bôna": 'n Grote ('n man) trap in dorings, al sien hy hulle ook. M.a.w.: 'n Man se grootmoedigheid (grootheid, dapperheid, leierskap) blyk daaruit dat hy in die gevaar instap, al is hy ook bewus daarvan dat hy benadeel kan word, kan seer kry, of sterf.

5) Die ou Bantoe moes dikwels man teen man met leeus veg en hulle doodmaak. Baie het gesterf, terwyl ander met lewe en gapende wonde daarvan afgekom het.

- * „Legokubu la boi le tshaba le moriti wa lona": Die bang kraai vlug (skrik) selfs vir sy eie skaduwee.⁶⁾
M.a.w.: n Bangbroek (lafaard) skrik (vrees) sy eie verbeelding.
- * „Gabô lefshêga gago ribêgwe mogopo":⁷⁾ By die lafaard se plek (huis) word nooit n bord (houtbord) omgekeer nie.⁸⁾
M.a.w.: By die lafaard se huis treur die mense nooit oor iemand wat in n geveg of gevaaarlike onderneming, n heldedood gesterf het nie.
- * „Letshaba-mokgalô la tlâ go mosêhla, more wo o se nago meetlwa": Vreser-van-die-blinkblaar-wag-n-bietjieboom, het na die huilbosboom sonder dorings gegaan.
M.a.w.: Hy wat te bang is om sy man te staan teen sy gelijke, gaan soek skoor by die swakkes. Dit word gesê van iemand wat te bang is om met manne mee te ding of te doen, en hom dan liever by die vroue voeg. Of: Hy wat te bang is om oorlogs- of jaggevare te trotseer, het rede gevind om op veilige afstand te bly of weg te kruip.

3.5 Onderhorigheid en trou aan die stamhoof of gesag

By die Swartman moet elke jong man, benewens sy familiegehegtheid en trou aan stamtradisies, hom onvooraardelik onderwerp aan die gesag van die kaptein en met toegewydheid sy bevele uitvoer, of die van sy

- 6) Die kraai was aan die ou Bantoe goed bekend. Sy opmerksame oog het gesien hoe n bang kraai soms vir sy eie skaduwee skrik!
- 7) Die ou Bantoe het vlak houtskotteltjies gebruik om uit te eet en noem dit „mogopo".
- 8) As iemand dood is, is sy bord omgekeer en só laat lê, as teken van sy afsterwe. Hulle het gewoonlik nie veel gepraat oor iemand wat dood is nie. As sy bord dus omgekeer word, beteken dit hy sal nie weer daaruit eet nie.

plaasvervangers. 9) Eiesinnigheid, gesagsondermyning en ontrou is nie geduld nie en dikwels met die dood gestraf, want so iets kon die ondergang van die stam beteken. Die spreekwoord was daarom weer eens die mees effektiewe middel wat voortdurend aangewend is om die onaantastbaarheid van die kapteinskap en die onweerlegbaarheid van sy optrede en beslissings by die jongman in te prent. Spreekwoorde soos die volgende dien ter illustrasie:

- ⌘ „Kgoši ga e ôbe molato, go ôba molata": Die koning oortree (maak nie 'n fout) nie, die onderdaan oortree. M.a.w.: Die kaptein is altyd reg - al is hy ook verkeerd!
- ⌘ „Dumêla mogôlô wa kgoši ge a lla, ge a enwa, ge a eja": Glo aan (vertrou, of gee ag op, stem saam, begroet) die keel (woord) van die stamhoof as hy huil (skree), as hy drink, as hy eet. M.a.w.: Stem saam met wat die kaptein ook al doen. Hy mag nie geopioneer word nie.
- ⌘ „Kgoši ya hlôtša, batseta re a hlôtša": As die kaptein kreupel is (mank gaan, treur, armoede of honger ly) is ons, sy boodskappers (ambassadeurs) ook mank. Dit wil sê die onderdane van 'n hoofman (kaptein, werkgewer, ens.) moet sy belang só op die hart dra asof dit hulle eie belang is. Sy mondstukke (ambassadeurs) kan slegs praat soos hy praat.

-
- 9) Vir die ou Bantoe was die kapteinskap, en nie die persoon van die kaptein nie, van belang. As 'n kaptein, wat in elk geval altyd sy raadsmanne gehad het wat selfs aan hom 'n straf kon ople, onbevoeg sou wees weens biologiese of psigiese redes, moes sy raadsmanne namens hom regeer. Hy moes in sodanige geval teenwoordig wees as hulle besluite neem, al sou hy nie 'n begrip hê van wat besluit word nie. Die hoofmanskap kon deur hulle sy funksie verrig.

- * „Lentšu la kgoši le agēlwa morakô": Vir die woord van die kaptein word n klipskans gebou. M.a.w.: Die opdragte (bevele, stellings, opinie, uitsprake) van die kaptein moet beskerm (verskans) word soos deur n klipmuur. Wat hy sê is reg en almal moet dit verdedig.
- * „Lešaka la hlōka thôbêla, kē mojanô": Die kraal, (stam, familie of huis) wat nie n hoof (leier) het nie, is n onderlinge ge-op-etary. D.w.s.: Sonder n leier is daar geen vooruitgang nie, maar agteruitgang en twis.
- * „Mo-ya-mahlong-a-tau, o ya a swêre serumula": Die een wat na die oë (aangesig) van die leeu (kaptein of heer) gaan, moet n fakkel (geskenk) dra (saamneem). Dit beteken: as jy na die kaptein of jou heer gaan (met n versoek of saak) moet jy n geskenk saam met jou neem sodat jy guns in sy oë kan vind en sy toorn kan afwend.
- * „Ke naswana (naso) ya mošate: wa e feta o molato; wa e sôka o molato": Dis die swartkoei (swartbees) van die hoofstat (kaptein of hoofman); gaan jy haar (hom) verby, is dit verkeerd; jaag jy haar (hom) aan, is dit verkeerd. Dit wil sê: n Mens weet nooit wat om te doen om jou heer te behaag nie. Wat jy ook al doen, kan verkeerd wees in sy oë, en in elk geval moet jy genoeë neem met sy besluit of grille.
- * „Naso ya mošate e fenya e sa rage": Die swartbees van die hoofstat (kaptein) oorwin sonder om te skop. M.a.w.: Die hoofstat se mense (die hooggeplaastes) kry sonder veel moeite oor jou die oorhand. Hulle is invloedryk en beskik oor baie mag. Moenie met hulle skoorsoek nie!
- * „O re go bôna (gopola, sêba) tšukudu, o namêlê sehlaré": As jy die renoster sien (aan hom dink, van hom skinder) moet jy in n boom klim. Dit beteken:

As jy die kaptein, 'n heerster of iemand vir wie jy vrees, sien (aan hom dink of van hom skinder) moet jy oppas, want hy kan jou bevele kom gee of jou oor iets kom bydam of beskuldig, of dalk, terwyl jy van hom skinder, skielik sy verskyning maak. M.a.w.: Fraat van die duivel, dan trap jy op sy stert.

xx „Seêpê (selêpê) sa re kgê, se rêmile": As die „byl" gesê het „kgê" (kapgeluid) het hy gekap.¹⁰⁾ Dit wil sê: As die kaptein gepraat het, is dit die finale beslissing.

Die Bantoe het 'n baie fyn verbeelding, en die neus en die mond is vir hulle sinnebeeld van die kaptein en die onderdaan. Hulle weldeurdagte spreekwoord sê aan die suinige onderdaan wat nie aan die kaptein geskenke of 'n deel van hulle inkomste wil gee nie:

xx „Dumêla ra-mo-tima-nkô! Molomo o lehodu. O tima nkô e go ôkamêtše": Wees gegroet meneer die „snoeper" van die neus! Mond, jy is 'n rower (dief), jy snoep die neus wat bokant jou is (hoër as jy).

10) Die kaptein is by die Bantoe die „byl" wat soos volg kap: Met 'n hofsitting, of 'n stamraadsvergadering, sit die kaptein stil en luister na verskilende manne wat vir 'n saak of daarteen praat. As almal hulle sê gesê en hulle saak gestel het, kom die kaptein se „mondstuk" by hom hurk en vra dat die byl nou moet kap, m.a.w. die kaptein moet nou uitspraak gee. As hy dan uitspraak gee, is alles afgehandel, en almal moet hulle daarby neerlê. Van appél is daar geen sprake nie, en ontevredenheid met die uitspraak word nie geduld nie.

Dit beteken dat die onderdaan (mond) alles eet (geniet), terwyl die neus (kaptein) net met die lekker reuk van alles tevrede moet wees. Die Bantoe wil hê dat elke man van sy inkomste, jag of buit ook aan die kaptein moet gee, en nie soos die mond met alles alleen moet heengaan nie. M.a.w.: Betaal belasting aan die wat belasting verskuldig is, of wees mededeelsaam met jou meerderes.

3.6 Beskrywing van die menslike aard en neiginge

Vir die volwassene wat nie reeds talle lesse in sy jong lewe geleer het nie, of met al die wyshede kennis gemaak het wat uit veelvuldige lewensituasies tot hom gespreek het nie, was daar nog voortdurend spreekwoorde wat van die ondervinding van voorgeslagte of voorgangers tot hom spreek.

Die Bantoe vanouds, hoewel primitief in sy bestaan, het die mens in sy diepste wese met al sy grilte en neiginge geken: sy afguns, jaloesie, haat, valsheid, hoogmoed en nederigheid.

Uit die stem van hulle spreekwoorde weerklink daar vermaning en vertroosting. 'n Beroep word gedoen om geduld en lydsamheid met die mens en sy menslike swakhede te beoefen:

* "Batho ke mabêlê. Bare go lengwa, ba bá ba hlagolêlwa": Die mens is (soos) korng. As hulle ingeploeg (geplant) is, moet hulle nog gedurig geskoffel word. Dit wil sê: Daar moet voortdurend aan die mens gearbei word voordat, soos met korng die geval is, daar graan (vrugte) van hom verkry sal kan word.

- * „Batho ke meriti ya diphaô": Mense is (soos) die skaduwees van pale. Dit beteken dat die mens veranderlik, wisselvallig en verganklik is soos die skaduwees van pale. Moet, m.a.w., nie op die mens staatmaak nie, want hy is net soos die wind waai.
- * „Bjana, le maledung bo a dula": Kinderagtigheid sit (bly, woon) ook in die baard. M.a.w.: Volwassenes is soms kinderagtig en onvolwasse in hulle optrede.
- * „Batho ke dintši, ba gokwa ke boladu (dijô)": Mense is (soos) vlieë; hulle word gelok deur wondetter (vuilis of kos). Dit beteken dat mense altyd sal saam-drom waar daar iets te ete, te ase, of te geniete is.
- * „Gago nông le le sa wêlego setopo (setoto)": Daar is nie 'n aasvoël wat nie op aas sal neerstryk nie. M.a.w.: Elke mens sal gebruik maak van die geleentheid om te buit, besittings (of 'n vrou) te bekom, of voordeel te trek.
- * „Gago mohlahunô wo o sa bitšego mpša": Daar is nie 'n gekou (soos dié van 'n hond aan 'n been) wat nie 'n hond sal roep (lok) nie. Met ander woorde: Waar daar gejuig, geëet of feesgevier word, sal almal saandrom.
- * „Gago moêdi mohlôka-semenya": Daar is nie 'n vlei (spruitjie) wat nie 'n duik (holte) het nie. Die Afrikaanse ekwivalent hiervan is: Elke huis het sy kruis, elke hart sy smart. Dit beteken ook dat elke mens 'n swakheid of fout het. Ook: In elke familie is 'n swartskaap.
- * „Monna ga a hlôké maaka": 'n Man (mens) ontbreek nie aan leuens nie. M.a.w.: Elke mens lieg, of is vals. Die pot kan dus nie die ketel verwyt nie.

* „Mepipi ka moka e a na; ga go mohlôpi wo o sa nego": Al die mopipibome¹¹⁾ lek (die reent val deur sy yl blaartjies); daar is nie n witgatboom wat nie lek nie. M.a.w.: Die een man (of soort mens) het n bepaalde swakheid of fout; al die ander mense (of soort mense) het ook maar dieselfde fout. Of: Die een mens is soos die ander; die pot kan die ketel nie verwyt nie.

* „Bana ba monna ke marapô a tshukudu ga a apewe ka pitša e tee":

Die kinders van n man is soos die bene van n ronoster (groot en eienaardig gevorm), hulle word nie met (in) een pot gekook nie. Kinders van dieselfde huis verskil so baie van mekaar dat hulle nie almal op dieselfde manier behandel of opgevoed kan word nie. Ook: Die kinders van een huis bots met en verskil van mekaar. Dit is die aard van die mens dat elkeen op sy eie wil wees, sy eie plek wil bewoon en sy eie sake wil behartig.

* „Ditau ga di adimane ménô":

Leeus leen nie hulle tande vir mekaar nie. Die mens (n gesin, n stam, n nasie) leen of openbaar nie sy krag, geheime, bekwaamhede, kunste, vaardighede, oorlogsmethodes of wapentuig aan andere nie. So sal twee dokters bv. nie hulle bekwaamhede of geheime aan mekaar „leen" of medeel nie.

11) Die „mopipi"-boom lyk baie na die witgat- of „matloppie"-boom; sy blare is kleiner en yler as die van die witgat. n Mens reent maar onder albei hierdie bome net as jy daar skuiling teen die reën soek.

- * „Dimpša tša mošate ga di bolaišane sebata": Die honde (raadgewers) van die hoofstat (kaptein) help nie vir mekaar om n das (ongedierte) dood te maak nie. Dit beteken dat die dienaars van n heer (wat gewoonlik afgunstig op mekaar is) nie vir mekaar sal help om n taak af te handel, n opdrag uit te voer, of guns by die heer te wen nie. M.a.w.: Die een mens gun die ander nie die son wat oor hom skyn nie.
- * „Bahlale ba ba bedi ga ba fohlelane pêba (legôtlô)": Twee wyses (geleerde) help nie vir mekaar n rot se vel aftrek nie. Dit beteken dat slimmes, geleerde, geskooldes, vaardiges, kunstiges of besonder begaafdes nie vir ander sodaniges n taak sal help verrig nie. Dit beklemtoon weer eens die onderlinge afguns van die mens.
- * „Bogoši bjo bo sa tlogego ke bja leswika; bja motho bo a tloga": Die status (posisie) van n rots (klip) verdwyn nie; die van die mens verdwyn. M.a.w.: Die status van n mens word van hom weggeneem deur omstandigheid of die dood. Dit benadruk die verganklikheid van die mens, al beklee hy ook watter hoë posisie.
- * „Batho ke bô-ma-ôra-o-tuka; wa tima ba a tloga (ba o tlogela)": Mense is „warmmakers"-as-hy-(die vuur)-brand; as hÿ doodgaan loop hulle. Dit beteken: Mense is mense is mooiweersvriende. Solank hulle voordeel van jou kan kry, bly hulle jou vriende; anders gaan hulle weg. Dieselfde wyse bedoeling lê opgesluit in die volgende spreuk:
- * „Phala ('thôlô) tša mona marula, di a tloga": As die rooibokke (koedoes) die maroelas uitgesuig het, stap hulle weg.

Die verskriklike valsheid van die mens kom uit in die volgende spreuk;

- * „Motho o bolawa ke yo a jago (robalago) naê": 'n Mens word doodgemaak (vermoor) deur dié een met wie jy saam eet (slaap). M.a.w.: 'n Mens word dikwels deur jou boesemvriend (familielid) verraai of vermoor. Afrikaanse spreekwoord: Die makste hond byt die seerste.

3.7 Ouerliefde en ouerlike beskerming teenoor die kind

Die volwasse Bantoe het nie alleen verantwoordelikheid teenoor die gemeenskap gedra nie, maar egpare moes spesifieke kennis bygebring word t.o.v. die verhouding tussen ouers en kinders en probleme wat verwag kan word met hulle kinders indiwidueel, asook in hulle verhouding tot ander kinders en hulle ouers. En terselfdertyd het spreekwoorde in hierdie verband die diepere betekenis dat dit nl. ook van toepassing gemaak kan word op volwassenes wat in hulle lewe, doen en late, kinderspel speel.

Die hele voortbestaan van die Bantoe het om die huisgesin en familie-eenhede gesentreer, en op elke volwassene het die dure plig gerus om in die huwelikslewe op te gaan. Die natuur rondom hom het gewenel van diere-ouers en kleintjies wat vasstaande feite en navolgenswaardige voorbeelde deur hulle gedragskodes openbaar het.

Soos die diere van die veld hulle kleintjies getroetel, gekoester en, selfs met hulle eie lewens in gevaar, beskerm het, en aan die ander kant hulle ewe-eens hardhandig bestraf en hulle aan die strawwe eise en ontberings van die natuur getoets en blootgestel het, só het die Bantoe ook met sy kinders gedoen, en deel van die natuurlike patroon gebly.

Die leeuwyfie wat doodveragtend haar welpies te hulp snel, die bobbejaan (wat soveel ooreenkoms met die mens toon), gompou, tarentaal en bees, het hom besonder beïndruk in hulle ouer-kind-verhouding. Wyshede en feite ontleen aan die voorbeeld van hierdie dierenouers teenoor hulle kinders, is verewig in spreekwoorde. Aan diegene wat die huweliks- en gesins- terrein betree het, is, namate die geleentheid hom voorgedoen het, spreekwoorde soos die volgende opgedis:

- * „Taugadi e bôna bana; ga e bône lerumô": Die leeuwyfie sien haar kinders, sy sien nie die assegaaai (spies) nie. Die betekenis is duidelik: Die moeder moet haar kinders, net soos die leeuwyfie, te hulp snel (beskerm), al stel sy selfs haar eie lewe in gevaar.
- * „Kgori e bôna makgopa; moutlô ga e o bône." Die gompou sien haar eiers, die strik (of val) sien sy nie. M.a.w.: As die gompou teruggaan na haar nes, waar gedurende haar verposing 'n strik deur die Bantoe gestel is, verontagsaam sy die strik en gaan weer op haar eiers sit en broei. (In die oë van die Bantoe het die gompou-moeder haar lewe ter wille van haar eiers (kinders) feil gehad, want dit is slegs by haar nes wat sy in die strik beland, maar nooit op 'n ander plek nie.)
- * „Kgaka ya hwa, makgopa (mae) a a bôla": As die tarentaal dood is, vrot haar eiers. Dit beteken: As die moeder sterf, bederf (verwaarloos) haar kinders, want niemand kan in haar plek moeder van die kinders wees nie.

- * „Kgomio ka mogobeng e wetšwa ke namane“: Die koei beland (val) in die moeras (pan) deur haar kalf. M.a.w.: Die ouer (ma) beland deur sy kind in moeilikhede. Die koei sal nie self in die moeras gaan nie, maar as haar kalf daarin beland, volg sy hom en beland so self daarin.
- * „Mmangwana o swara thipa (mphaka) ka bogaleng“: Die moeder van 'n kind hou die mes aan die snykant vas, terwyl die kind die hef vashou! Dit beteken: Die moeder het altyd meer verdriet oor haar kind as die kind self. M.a.w.: As die kind verbrou, dra die moeder die slegste van die gevolge.
- * „Makhura a ngwana ke go rongwa“: Die vet (voordeel) van 'n kind is om gestuur te word. M.a.w.: Die beste voordeel wat mens van 'n kind het, is om hom vir stuurwerk te gebruik. Anders beteken hy nie veel nie.
- * „Ngwana-tšhuana molao o o tšea kgôrông“: Die weeskind kry (neem) sy reg (wette) by die kgôrô (hof, raadsplek). M.a.w.: As niemand na jou saak wil luister nie, gaan dan na hoër (die hoogste) gesag.
- * „Tau e thakga mehlala e nnôši; ge e na le bana, ke mafarahlahla“: As die leeu alleen is, trap hy sy spore mooi (versigtig); as daar kinders (kleintjies) by hom is, is dit 'n klomp deurmekaar spore ('n rond-en-bont trappery). Dit beteken: As 'n mens alleen is kan jy versigtig handel en wandel; met kinders by jou het jy altyd probleme: hulle krap deurmekaar, verniel, baklei en vang kattekwaad aan. 'n Mens moet probleme verwag as jy kinders het.
- * „Dikgaka go tanywa merojana“: Jong tarentaaltjies is diegene wat in 'n strik gevang word. M.a.w.: Kinders, onervare soos hulle is, beland maklik in die moeilikheid

nie die volwassenes nie¹²⁾.

Die Afrikaanse ekwivalent: Jy vang nie 'n ou bok met kaf nie.

* „Kgomo ya maswi ga e itswale": Die koei wat baie melk gee, kalf nie haarsel nie ('n kalf wat ook baie melk gee nie). Dit wil sê: 'n Mens moet nie verwag dat die kinders so goed soos die ouers sal wees nie. Of: Die deugde van 'n goeie man is nie in dieselfde mate by een van sy kinders teenwoordig nie.

* „Ngwana o liélwa tlala ga a llélwe phefô": 'n Kind word bejammer oor honger, hy word nie bejammer oor wind (koue) nie. Die betekenis hiervan is: 'n Mens kan meegevoel hê met iemand wat honger (arm) is, maar nie met een wat ontberings moet verduur, of weens sy gedrag in die moeilikheid beland het nie.

* „Thalokô ya ngwana e tla le go tsitsila": Die spel van 'n kind gaan gepaard met 'n huilgesig ('n gehuil, snikke.) M.a.w.: Die spel (lewe) van 'n kind gaan gepaard met teleurstelling, berou, straf of moeilikhede. D.w.s.: Die ouer van 'n kind moet verwag dat kinders in hulle spel ook sal huil. Of: As 'n mens kinderagtig wil handel, moet hy self vir die gelag ("gehuil") betaal.

3.8 "Aartjie na die vaartjie"

En wie sê die Bantoe het nie ook met "Aartjie na die vaartjie" kennis gemaak en pragtige beelds daarvoor in die natuur gevind nie? Hoor net hoe raak sê hulle dit in die volgende spreuke":

12) Die Bantoe wat in sy verlede baie voëls en diere met strikke gevang het, het opgemerk hoe slim volgroeide tarentale is. Hulle beland feitlik nooit in 'n strik of wip nie. As daar 'n tarentaal in die wip sit, is dit 'n jonge wat nog nie ervaring het nie.

- * „Ngwana wa nôga o tswalwa le bohloko": Die kind van 'n slang word met sy gif en al gebore.
- * „Namane e llago, e lla mollô wa mmayô": Die kalf wat bulk, bulk sy ma se bulk. Of: Soos die oue song, so piep die jong.
- * „Bana ba kgaka (tadi) ba bonwa ka merêtô": Kinders van tarentaal (streepmuis) word geken aan hulle kolletjies (strepies).
- * „Mo go gatilego hlaku ya pele, le ya morago e tlo gata": Waar die voorpoot (voorklou) getrap het, sal die agterpoot ook trap.
- * „O se bônê go hutalala (hutlalala) ga phiri (bophiri); lehutla e tswetšwe nalô": Moenie kyk na (verbaas wees oor) die mankloop van wolf¹³⁾ nie, hy is daarmee gebore.
- * „Mmala wa kgomo o gola namaneng": Die kleur van die bees word groter (groei) by die kalf. M.a.w.: Die eienskappe van die ouer, goed of sleg, word sterker by die kind.
- * „Phaga ga e rutwe go boba (nanya; tomola mahlô)": Rooikat word nie geleer om voor te lê (te sluip of te bekruip; die oë met woede te laat vonkel) nie. Dié eienskappe is m.a.w. by hom aangebore en word hom nie geleer nie.

13) Die wolf wat hier genoem word, is die bruinwolf, of, soos die ou Boere hom genoem het die „stramheup", omdat hy mank loop asof sy heup stram is. Sy een agterpoot is ook kleiner as die ander.

In die woordeboek word die bruinwolf aangegee as „strandjut", waarskynlik in navolging van die Hollandse strandjut of strandloper, wat heeltemal iets anders is as hierdie ou aassoeker wat oral in die binneland van Suid-Afrika voorkom en oral aas.

3.9 "Slim het sy baas gevang"; "Hy het sy rieme styf geloop";
"Wat jy saai sal jy maai."

Die ervaring van die Swartman in bogemelde verband het hom die volgende vergelykings laat tref:

- * "Bjalwa bo tagile moapei." Dit beteken: Die bier het die brouer dronk. Of, anders gestel: Die brouer het van sy eie gebrou dronk geword.
- * "Lehlatswa le ja mong wa lôna": Die stamvrug (met sy irriterende melk soos die van die vy) eet (irriteer) sy eienaar (die persoon wat die stamvrug gepluk het).
- * "Nkwê e hwile le mmalana wa yôna!" Tier is dood met sy (mooi) kleurtjies (spikkels) en al. Nou help sy mooi kleure hom niks!
- * "Tshêtlo e hwile le molôdi wa yôna": Heuningvoëltjie is dood met sy fluitjie en al. Sy lokkende roepstem help hom niks as hy dood is nie.
- * "Bohlale bo šitile nônyana": Slim (wysheid) het die voëltjie baasgeraak (verhinder).
- * "Naka e paletše moletsi": Die blaashoring (trompet) het die blaser baasgeraak.
- * "Monna o bolawa ke se a se llego": 'n Man sterf aan wat hy geëet het. 'n Mens dra die gevolge van sy genietinge; of: 'n Mens maai wat jy gesaai het.
- * "Mokoko o swêrwe ke sefu": Die haan (vir wie dit nie bedoel was nie) is deur die strik (wip, val) gevang. M.a.w.: Die persoon wou 'n voël in die strik vang, en nou sit sy eie hoenderhaan daarin!
- * "Tshipu e rile ke lebelo; mohlabwa re ke nabile": Springhaas het gesê „ek is vinnig”: die

"springhaas-sand (waarin hy desperaat grawe)¹⁴⁾ sê toe
"ek is uitgestrek" (baie, lank).

- * „Boradia bo yê, bo radiê mong wa bjôna": Laat bedrog voortgaan en (uiteindelik) sy eie baas bedrieg.
M.a.w: Uitgestorte smart keer tot die gewer weer.
- * „Nyatša molala e hwile molaleng": Minagter (kleineerde) van die vlaktes het op die vlakte gesterf.
- * „Mo-laya kgoši o a itaya": Hy wat die koning opdrag gee (beveel of versoek om 'n wet of verbod te maak) gee homself opdrag (beveel homself). Dit beteken: as mens 'n reël laat maak vir ander, maak jy dit vir jouself ook. Dit is dieselfde as Haman wat self gehang het aan die galg wat hy deur die koning laat bou het vir Mordégaï.

3.10 Aansporing tot selfstandigheid

Met die volgende spreekwoorde is oud en jonk aangespoor tot selfstandigheid, selfonderhoud en selfwerkzaamheid:

- * „Pudi ya fata e a lala": Die bok wat krap, (om 'n lêplek te maak) gaan lê. M.a.w: Die een wat werk, het 'n rusplek.
- * „Nônyana ye e sa itshêlêlêng, e bôla kila": Die voël wat nie self kos soek nie, se krop sal vrot (suur word) omdat hy leeg is.

14) Sodra 'n springhaas in 'n gat bemark dat hy nágegrawe word, grawe hy verder voort en stop die gat met sand agter hom toe vir sy agtergráwer. In sy haas grawe hy homself later só vas dat hy nie meer vorentoe of agtertoe kan beweeg nie. Deur met die oor op die grond te luister, het die Bantoe bepaal waar die springhaas grawe en sodra dit stil raak, word hy uitgegrawe waar die sand hom vasgevang het.

- * „Mo-na-phefô ga a laêtswe mollô": Een wat koud kry, hoef nie na 'n vuur gestuur (beveel) te word nie. M.a.w.: Iemand wat honger het, sal self gaan werk en verdien.
- * „Kodimêla moêpathutsê; ga go lehumô le le tšwago kgaufsi": Buk laag, jy wat die bobbejaanstert ('n soort plant) grawe; daar is geen rykdom wat van naby af kom nie. M.a.w.: In die sweet van jou aanskyn sal jy brood eet.
- * „Mphê-mphê e a lapiša. Motho o kgônwa ke sa gagwê.": „Gee-vir-my, gee-vir-my" maak moeg. 'n Mens gaan vooruit met sy eie goed.
- * „Phulamadibogô ga a na tsela. Tsela ke ye a iphulê-lago": Die baanbreker (maker van driwwé, deurgange, bruê) het nie 'n pad nie. Sy pad is die een wat hy self oopmaak. M.a.w.: 'n Man met ondernemingsgees ('n leier) het nie 'n gebaande weg nie. Hy baan sy eie weë.
- * „Hlapi e belola ka diphego": Die vis swem (roei) met sy vinne. M.a.w.: 'n Mens leef deur met jou hande te werk.
- * „Dihlare ga di êpiwe moleteng o tee": Bome word nie uit een gat gegrave nie. M.a.w.: Sukses word nie telkens op dieselfde plek (wyse) behaal nie.
- * „Kgomo go tsošwa ye e itsošago": 'n Mens kan 'n bees ophelp as hy self probeer opstaan.
- * „Lehumô la ba bohlale ke diatla": Die rykdom van die wyses is hulle hande.
- * „Mafatô a kgwale (ke ge) e sa le gosasa": Die geskrop van patrys (om kos te soek) is baie vroeg in die more. M.a.w.: Wie die slaap liefhet, sal arm wees.

- * „Moêng a duta letsôgô, ga a je sa molemi": Die gas (besoeker) wat sy arms (hande) laat hang (en nie help werk nie), eet nie van die kos van die landbouer (eienaar of huisbaas) nie. M.a.w.: Al kuier jy by iemand, moet jy jou hande uitsteek en werk.
- * „Mogoma wa sebodu o bôla le mong wa wôna": Die pik (ploeg) van die luiard verrot (roes) saam met sy eienaar. Die ploeg van die vlytige sal dus blink wees.
- * „Pela e hlôkile mosela ka go re: ,Ke sa ôra letšatši)": Das het nie n stert nie, deur te sê: „Ek maak nog warm in die son."¹⁵⁾
- * „La fata, ga le bowe fêla": (Die hand) wat krap (skrop, werk) kom nie sommer leeg terug nie. M.a.w.: Die hand wat werk, sal iets verdien.
- * „Go leka ga se go kgona; go kgôna ke go boêletsâ (maboêlêtsô)": Om te probeer is nie om reg te kry (sukses te behaal) nie; om sukses te behaal, is om weer te probeer. M.a.w.: Al behaal jy nie aanvanklik sukses nie, probeer weer. As jy dit eenkeer reggekry het, sal jy aanhou suksesvol wees.

15) n Sotho-legende lui dat die diere almal op n bepaalde dag elk vir hulle n stert moes gaan haal. Almal het gegaan, behalwe die das wat iemand gevra het om sy stert vir hom saam te bring, want hy kry koud en bak nog in die son. Daar is toe slegs één stert aan elke dier uitgereik en sodende het das nie n stert gekry nie.

3.11 Gestorte melk: „Gedane sake het geen keer”

Die Bantoe het ook ervaar dat gedane sake geen keer het nie.

Die les wat sy spreekwoord aan die leek wou leer, is só indrukwekkend dat die primitiefste mens dit maklik kon snap en onthou:

- * „Meetse a maabane ga a tshediše pitsa.” Die water van gister (die verlede) kan nie die pot (vandag) laat oorloop nie.
- * „Nkabé ke ngwana wa morago”: „Het-ek-maar” is n láát-kind. (ook: Spyf is n goeie ding....).
- * „Magapu a tlile dinala di fedile”: Die waatlemoe-ne het gekom totdie naels stomp (klaar) was.¹⁶⁾ M.a.w.: Die uitkoms het te laat gekom.
- * „Borekhu ga bo boèle mookeng”: Die gom keer nie weer terug na die soetdoringboom nie.
- * „Letswai ge le gobogile, ga le na ngaka”: As die sout laf (smaakloos) geword het, het dit nie n dokter (genesing) nie.

3.12 Die meester van sy ambag (vak)

Om aan te toon dat elke ambagsman meester is van sy vak en dit die beste kan doen, is o.a. die volgende spreuke die oningeligtes voor gehou:

16) In tye van hongersnood moes die primitiewe Bantoe van wortels en knolle leef wat hulle met n stok en die hand moes grawe. Die grawery het die vingernaels stomp gemaak. Waatlemoene is ook tradisioneel met die hand (vingernaels) uit gehol. As die reën láát weg bly en waatlemoene eers láát ryp word, is die vingernaels stomp van die wortelgrawery en dan kon hulle nie die waatlemoene so lekker uithol nie.

- * „Kgomo ka magamong e tsebja ke modishi": Die bees (koei) word by die melkplek deur die wagter geken (uitgeken).
- * „Khudu ya marega e tsebja ke mmei wa yôna": Die winterskilpad word uitgeken deur die een wat hom gebêre het.¹⁷⁾
- * „Kgomo e gangwa ke yo a e tsebago fêla": Die koei word net gemelk deur iemand wat haar ken. (As n vreemde persoon die koei melk, gee sy byna geen melk nie.)

3.13 Die mens se hart (gewete, gemoed)

Wie was beter bekend met hartstog, vrees, kwellinge of n skuldige gewete wat die hart laat bons, sidder, of die gewete verontrus, as die Bantoe?
Die hart van n mens is sy barometer, sê hulle:

- * „Pelo ke pudi, e nyakêlwa mekgokô ke mong wa yôna": Die hart is (so stout soos) n bok, sy eienaar moet vir hom n vasmaakding soek !

17) Skilpaaie lê stil in skuilplekke waar hulle oorwinter en loop glad nie, selfs al neem mens hulle na n ander plek en sit hulle weer daar neer. Die Bantoe het die gewoonte om sulke skilpaaie iewers weg te steek of te „bêre" totdat hulle later glad nie vleis het nie. Dan word die skilpad uit die wegsteekplek gehaal en gaan braai. Die wegsteeker weet presies waar hy hom weggesteek het.

- * „Pelo ke putšane, e a gôlêgwa“: Die hart is n (stout) klein bokkie (boerbokkie), hy moet ingehok (gevange gehou) word !
- * „Letswalô la molato le a ikaahlola“: Die gewete (middelrif; mantelvlies; die „gewete“ vir die Sotho) wat skuldig is, vonnis homself.
- * „Kgabo re llê dihlakauma tša bôtšhwene, ra tšama re tšhoga megwaša“: Ons (ape) wat bobbejaan-hulle se (wilde) vye geëet het, ons loop gedurig en skrik vir n geritsel (dink dis bobbejaan wat ons bespring!).

3.14 Oor regsake

En kyk wat het die Bantoe sy kinders (mense) geleer i.v.m. oortredinge, regsake, reg en geregtigheid:

- * „Molato ga o bôle“: n Oortreding (fout, saak, skuld) word nie vrot nie. M.a.w.: n Oortreding bly staan en word nie te oud vir beregting nie.
- * „Molato ga o lale“: n Oortreding slaap nie (gee nie rus nie). Met n saak moet nie getalm word nie.
- * „Molato ga o lefiwe ka o mongwe“: n Oortreding (skuld) word nie vergoed met n ander (oortreding) nie.

En dan, om die goeie gesindheid te bewaar, het die Bantoe die volgende eienaardige metode gehad om sy sake te besleg:

- * „Molato o rêrwa moêteng (pitšeng): n Saak word by die kleipot (pot met bier!) besleg. D.w.s.: Waar almal in n vrienkskaplike en goeie stemming byeen is en saam bier drink, word sake besleg.

3.15 Die spreekreg van die mens

In die wonderlike outokraties-demokratiese samelewing en stelsel van die Bantoe is niemand die reg ontsê om sy saak te stel en sy reg te soek nie.

Inteendeel, elkeen is van jongsaf deur die volgende spreekwoorde aangemoedig om te praat en sy saak te stel, want daar was altyd n oor wat kon luister:

- * „Molomo ke kgaitšadi ya motho”: Die mond is n mens se jonger broer (of suster). M.a.w.: n Mens se mond is vir jou n hulp en steunpilaar soos jou jonger broer aan wie jy n opdrag kan gee of kan gebruik om jou te help.
- * „Molomo ga o rokwe”: Die mond word nie toegewerk (gesnoer) nie (praat, as jy wil).
- * „Ngwana yo a sa llego o hwêla tharing”: Die kind wat nie huil nie, gaan dood in die abbável. M.a.w.: As n mens nie kla nie (praat nie) sal jy onreg ly.
- * „Ngwana go ja yo a llago”: Die kind wat huil (kla, praat) sal eet. Dit beteken dat n mens jou behoeftes bekend moet maak anders sal dit nie met jou goed gaan nie.
- * „Ngwana ge a lla o tsogêla marêneneng”: As n kind huil (n klagte het), staan hy op en gaan na die heersers toe.
- * „Bolêla mo-na-molomo; mo-na-tsêbê o tlo go kwa”: Praat jy wat n mond het; dié wat ore het, sal jou hoor.

3.16 Oor die moraal en sedelike peil

Om sy voortbestaan te verseker, moes die Swartman, hoewel primitief in sy leefwyse, hoë morele, sedelike en maatskaplike standarde handhaaf.

En dit kon hy wel doen, deur aan die opkomende geslagte o.a. die volgende d.m.v. spreuke oor te dra:

- * „Phatana-hlakolwa ga e ônalêle mohlakodi”: n Ge-roofde dingetjie bevoordeel (baat) nie die rower nie.

- * „Mo-ja-tshwane ya bô motho, o lefa ka nôni yabô": Hy wat n kleinigheidjie (geringe dingetjie) van n mens eet (vat, steel, verduister) betaal (boet) met n vet (waardevolle) artikel van sy mense.
- * „Mohudugi thakga lešopi, pele gwa befa, morago maboêla": Wegtrekker, verfraai (maak skoon) die ou woonplek (bouval wat jy verlaat), want as dit vorentoe sleg gaan, kom jy terug. M.a.w.: Moenie in vyandskap of minagting uit n omgewing (van mense) weggaan (afskeid neem) nie; dit kan dalk sleg met jou gaan en dan moet jy weer terugkom; dit sal ietwat onaangenaam wees. Die eerste deel van die spreuk word ook soos volg gestel:
- * „Mohudugi se hlabe mokgoši ens.! Wegtrekker, moenie vreugdekrete (met jou weggaan) uiter nie ens. Of:
- * „O re go tloga monoko o laêlê ens.: As jy weggaan van die harpuisboom (wat nie eetbare gom het nie) moet jy tot siens sê ens.
- * „Ntwa ga e na mašokotšo": Oorlog (rusie) het geen agtermelk nie. M.a.w.: As oorlog (rusie) verby is, moet daar nie nog n wrokgevoel oorbly nie. Ook: As n saak afgehandel is, moet dit nie hervat word nie.
- * „Le ge o ka e buêla leôpêng, magôkôbu a a go bôna": Al slag jy dit ook binne-in n sloot af, die kraaie sien jou. M.a.w.: Al verberg jy jou misdaad ook hoe goed, of al pleeg jy n misdaad hoe heimlik, dit sal aan die lig gebring word.

3.17 Oor die gedrag en onderdanigheid van gaste

Vreemdelinge of gaste moet nederig wees en hulle onderwerp aan die gesag en reëls van die gasheer, al is hulle ook hoe belangrik:

- * „Phukubjê e sela moëdi ke mpšana": Die jakkals wat deur die vallei (spruitjie) gaan, is n klein hondjie. M.a.w.: Die selfstandige, sluwe jakkals is aan die ander kant van die spruit of grens (in vreemde land) so magteloos en onderdanig soos n klein hondjie. Die spreekwoord lui ook:
- * „Phukubjê ya sela moëdi, e duta mosela": Die jakkals wat deur die vlei gaan, laat sy stert sak (is druipstert.)
- * „Moeng o naka di maripa": n Vreemdeling (gas) het afgesaagde horings (stomp horings). Die bees kan m.a.w. homself nie verdedig of n ander bees oorwin nie. n Kuiergas moet onderdanig en inskiklik wees.
- * „Moëng ga a tsebe tšhila": n Gas ken geen vuilheid (vullis, vuil) nie. M.a.w.: n Gas, al sien hy ook onsinlikheid (vuil) by die huishouding van die gasheer, moet hy stil bly en maak asof hy dit nie merk nie.

3.18 Taktvolle optrede

Mense word gemaan tot taktvolle optrede en versigtigheid, anders mag dit hulle berou:

- * „Bana ba noko ga ba swarwe ka diatla": Kinders van ystervark word nie met die kaal hande gevang nie. M.a.w.: Dis n saak wat jy baie versigtig moet hanteer, anders kry jy seer.
- * „Bana ba kgoši re lôtša bôhle; yo a tla dulago bogoshi ga a tsebje": Kinders van die koning groet (eer) ons almal: die een (van hulle) wat op die troon sal sit, is (nog) nie bekend nie.

- * „Phuti, tšwaa ditloong! Go tšwa ka madi ga go a loka": Duiker, kom uit die boontjies (land)! Om met bloed daaruit te kom, is nie goed nie.
- * „Matšatši ga a hlabe ka go swana": Sonne (dae) breek nie eenders nie. Dit beteken dat 'n mens nie elke dag eenders voel of handel (in dieselfde bui is) nie. Of: 'n Mens kan nie verwag dat omstandighede elke dag dieselfde moet wees nie.

3.19 Die vrou

Wat betref die wispelturige eienaardighede en swakhede van die vrou, en gepaardgaande geduld en oorleg en respek wat nodig is om met haar oor die weg te kom, het die spreekwoord die volgende aan oningeligtes te leer:

- * „Mosadi o swana le mmôtu, go hلافa ga wôna ga o tšwe kgolê": Die vrou is soos bywas, sy kragteloosheid (verwering, swakheid, sagtheid) kom nie vér nie.
- * „Mosadi o swana le mootlwa, go hlabâ ga wôna ga go tšwe kgolê": Die vrou is soos 'n doring, sy steek kom nie vér nie. M.a.w.: hy steek gou.
- * „Mosadi ke mpšana, e bogola motseng": Die vrou is soos 'n hondjie, hy blaf (waak) by die stat (huis). Nét so bewaak die vrou haar man en gesin se belang.

* * * *

Benewens die behandelde spreekwoorde is daar nog 'n onuitputlike bron wat op veelvuldige lewensituasies van toepassing is, almal met 'n didaktiese

strekking. Die doel met hierdie studie was egter nie om al die spreekwoorde te behandel nie, maar slegs om by wyse van voorbeeld aan te toon watter belangrike rol die spreekwoord in die opvoeding gespeel het en nog in 'n mate speel.

4 Samevatting

Daar is geen spesifieke kennis nodig om te besef dat 'n bepaalde omgewing sy stempel afdruk op nie alleen plante en diere nie, maar ook op mense. En desgelyks toon plante, diere en mense duidelik tekens van die stempel wat 'n bepaalde omgewing op hulle afgedruk het. En die stempel wat op die mens afgedruk word, geld nie slegs die uitwendige (biologiese of fisiese) eienskappe nie, maar ook die psigiese.

Die Swartman in Afrika toon nie alleen uitwendige tekens van die brandende son, of littekens van die haak-en-steek, of van wilde diere of ander ontberings nie, maar hy word ook in sy diepste wese deel van die omgewing.

Hy vereenselwig hom met die aard en optrede van die olifant, die buffel, die leeu, die jakkals of die wildehond, en hy noem homself by daardie naam.

Eienskappe, waarhede en wyshede wat hy bemerк by die diere in die veld wat daarin slaag om te bly voortbestaan, yk en aanvaar hy, en eien dit homself toe. Sy spreekwoorde, waarin aanvaarde wysheidslesse opgesluit lê, is deurtrek van waarhede uit die natuur en velde van Afrika.

Die kern van sy voortbestaan het, soos hy dit na die voorbeeld van diere self beproef het, berus op onderlinge gehegtheid en getrouheid aan die eie en verwerping van die vreemde. Hy het 'n eie orde waarvolgens almal moes saamwerk en leef.

Mense wat onderling geheg en gebonde aan mekaar is sal ook mededeelsaam wees met alle goeie gawes wat hulle ontvang. Die hoender was vir hom die voorbeeld as die staan en kloek en die ander roep om te kom saameet as hy kos op die lyf geloop het. So 'n hoender doen dit uit dankbaarheid vir wat hyselv gevind (ontvang) het; daarom is alle selfsugtigheid wortel en tak uitgeroei en verafsku.

Die groepgees in die natuur het die Swartman so beïndruk dat hy dit ten alle koste sy eie wou maak. Hy was omring deur dieresoorte wat altyd in groepe bymekaar was en die een gedoen het soos die ander doen. Hy het selfs opgemerk dat 'n mens twee bene het, en dat hulle altwee nodig is om te dans, of dat al die vingers van die hand saam moet gryp om vas te vat.

Die Bantoe het egter ook terdeë besef dat onderlinge geskille en rusies altyd sal voorkom, maar raai, na die voorbeeld van die bees wat nou mekaar stoot en net nou weer mekaar lek, in sy spreekwoord aan dat dit in der minne geskik moet word.

Die man is by die Swartman heer, en die vrou is die ondergeskikte. Hy ken geen emansipasie van die vrou nie. Van jongsaaf word die seun onderskei en almal, man en muis, werk doelbewus mee om sy manlikheid en heerskap by hom in te prent. Sy mag hom van tien, twaalf jaar af nie meer slaan nie; selfs sy ouer susters is aan hom onderdanig soos aan hulle "klein pa"; hy praat nie met gevoude arms met 'n vrou nie, maar staan regop en manlik; hy loop nie agter 'n vrou nie, maar voor; van 'n bepaalde ouderdom af eet hy, soos sy pa, nie meer saam met sy ma en die kinders nie, ens. Spreekwoorde leer die jong man

„dat die sweet van 'n dappere bloed is," en dat skrape op die lyf kenmerkend van 'n „vegterbul" is.

Die Swartman kon nie sonder 'n stamhoof of gesaghebber voortbestaan nie. Almal kon egter tog ook nie tegelyk leier wees nie. Daarom moes alle trou en onderdanigheid aan 'n stamhoof bewys word. Soos die vader heer van sy huis en die hoofman heer van sy groep is, só moes die opperhoof of stamhoof heerser by uitnemendheid wees. Geen ontrou of eiewilligheid kon geduld word nie. En, as die stamhoof „mank" is, is sy onderdane ook almal mank. Talle spreekwoorde is die jong man en jong vrou ingeprent sodat alle eer en onderdanigheid onvoorwaardelik aan die stamhoof gegee kon word. Hulle moes opgevoed word om te weet „dat die kaptein geen fout maak nie, maar slegs die onderdane," en dat vir die woord wat die kaptein gespreek het 'n „skansmuur" gebou moes word.

Die kaptein kon ook nie van wind lewe nie. As iemand met 'n versoek of saak na hom gaan, moes hy 'n geskenk saamneem, en belasting ook nog betaal. Die kaptein, moes elkeen weet, was voorwaar 'n besondere wese, en as die „byl" gekap het (die kaptein gepraat het), is dit finaal.

Omdat die jong mens op sy pad na volwassenheid ontdek dat volwassenes steeds vol swakhede en valschede is, is hy daarop voorberei, of by geleentheid daarvan verwis, dat die mens nie „heilig" is nie, maar dat afguns, jaloesie, haat, valsheid, hoogmoed en listigheid steeds by hom aanwesig sal wees.

As kinderagtigheid vir die Swartman ook in die „baard" woon, of „die rooibok nadat hy die maroela se sap uitgesuig het" wegstap; en „n mens vermoor word deur iemand wat by hom slaap," dan kon hy mos sy kind daarop

voorberei of waarsku deur toepaslike spreekwoorde soos hierdie, aan hom voor te hou. Die opgroeiende mens moes hom nie sienderoë in die netwerk van wispelturighede van die mens in die toekoms gaan verstrik nie. Daarom was die raad van die spreekwoorde as inligters en toeligators uit die mond van voorgeslagte steeds by om te help.

Toekomstige en jong egpare het baie van spreekwoorde te lere gehad. Die eie bestaan en voortbestaan, net soos vir ander volkere ook, was vir die Swartman gefundeer op die huisgesin en familie-eenheid. Omring deur diere-ouers en kleintjies wat elk op sy eie wyse die voortbestaan van sy soort verseker het, was dit vir die Swartman maklik waarneembare proefresultate wat hulleself voortdurend aan iedereen bewys het en wat hy in die vorm van spreekwoorde aan onkundiges kon toon. Die natuur met sy talryke ouers en kleintjies was steeds daar vir een aan wie dit voorgehou word om self te bespeur of te beproef of die waarheid van die spreekwoord eg is of nie.

Diegene wat nie wou glo dat „die leeuwyfie haar welpies te hulp sou snel sonder om die assegaaie wat op haar wag sienderoë te verontagsaam nie“, kon dit gerus op die proef gaan stel deur 'n welpie te vang en met assegaaai gereed op die koms van die wyfie te wag! Só moet die mens ook gereed wees om sý kinders met sy eie lewe te beskerm of te hulp te snel.

Maar die ouer moet verder weet dat sy kind hom baie sorge sal besorg.

Benewens die bogemelde was daar talryke lewensituasies wat in die alledaagse lewe spreekwoorde by die kenners losgeruk het om aan ander waarnemers of oninge- ligtes 'n les te leer.

"Aartjie na die vaartjie" is in die natuur sigbaar. Elkeen kan gaan kyk: "Slang se kind word met die gif gebore" - en hy ontvang dit nie as 'n geskenk van iemand nie; "die mankloop van ou stramheup het hy van sy ma geërf" en "rooikat word nie geleer om te bekruip nie."

Die feit dat die Bantoe so baie spreekwoorde het wat met "aartjie na die vaartjie" vertaal kan word, bewys hoe deeglik hy sy kind daarop wil voorberei en op sy hoede wil stel om bewus daarvan te wees dat 'n kind na sy ouers of soort beoordeel kan word. Die doel was om kwaad en agterdog te saai teen die onaanvaarbare, die onbetroubare, slinkse en huigelagtige by ander mense of volke.

Hoe sou 'n Swartman kon inpas by die tradisionele, by die veg-om-voortbestaan-en-selfhandhawing as hy met toé oë sy plek wou inneem? Hy moes besef dat "die kalf die bulk van sy ma sal bulk!"

En hoe kon hy sy kind beter leer dat 'n hardkoppige, eiesinnige, wat nie wil hoor nie, uiteindelik sal voel, anders as deur spreekwoorde wat vir hom sê dat die "brousel die brouer dronk" het, of dat "n man sterf aan dit wat hy geëet het?"

Stel jou voor 'n afhanklike, onselfstandige lamsak by die Bantoe van ouds! Voorwaar verlore en onvanpas! Maar soos Salomo die luiard na die miere gestuur het om te gaan kyk hoe hulle werk, so stuur die Swartman sy kind om te gaan kyk hoedat "n bok eers krap-krap om sy lêplek - waar hy lekker en rustig kan lê - reg te maak." Hy stuur hom om 'n eksperiment uit te voer: "Jy kan alleen die bees wat bly lê, opgetel kry as hy self probeer." Die ongelowige Thomas kan ook gaan kyk hoe

„vroeg in die môre patrys besig is om te skrop”!

En as daar dan iemand is wat na al hierdie raad nie wil luister nie, sê hulle met reg: „Oor die selfmoordenaar word nie gehuil nie”!

Die spreekwoord het cok geleer dat gestorte melk nie herwin kan word nie, en dat 'n mens jou nie oor gedane sake moet verknies nie. 'n Mens moet positief en nugter wees. Die lewe moet aangaan en dit help nie om in die verlede te leef nie.

Hoewel die mens sy kwellings en gewete het, is die „hart” nie peilbaar of bedwingbaar behalwe deur die persoon self nie. Die mens se eie gewete kla hom aan en daarom kan mens gewoonlik aan die gedrag van 'n persoon merk, of op sy gesig lees, as hy skuldig is. 'n Lid van die gemeenskap kan nie sonder kennis van die mens tussen ander mense 'n waardige bestaan voer nie. Om mens te wees, moet jy die mens ken. En as 'n mens eers weet dat „die ape wat die bobbejane se vrugte opgeëet het vir elke geritsel skrik,” dan ken jy ook die mens en sy gewete!

Die jeug moes ook weet dat die mond daar is om wat binne aangaan, openbaar te maak. Daarom moes die mens die reg hê, en hy het dit ook, om te praat. Daar is altyd iemand aan wie 'n mens jou sorge kan voorlê of by wie jy kan gaan kla. Daar sal altyd 'n oor wees wat sal luister.

Die mens wat die Swartman se spreekwoord nie ken nie - en hier is veral die Westerling, en selfs die Oosterling, baie skuldig - sal nie bewus wees van die hoogstaande maatskaplike, morele en sedelike peil van die Bantoe vanouds nie. Hier is mense wat by uitstek

gasvryheid ken en bewys. In sy spreekwoord word beklemtoon dat die „sitvlak van die gas deur die gasheer op die grond (of op 'n sitplek) neergeplaas word”; dat die wegtrekker hom nie moet verheug nie – want hy mag dalk gedwing word om terug te kom; dat 'n misdaad nie verberg kan word nie, al sien net die kraaie wat daarbo vlieg dit gebeur, of dat 'n gas nie kritiek moet uitoefen op die huishouding van sy gasheer nie.

Dit was ook nodig dat die vrou, wat so 'n belangrike rol in die voortbestaan van 'n volk speel, gerespekteer en geken moet word. Die meisies moes weet watter taak op hulle wag, en die seuns watter leiding en beskerming hy van die vrou kan verwag. Die man moes nie net weet dat die vrou se swakheid „nie van vér” kom nie, maar dat sy 'n „hondjie op die werf is wat waarsku” en haar man en kinders beskerm. Sy is deur die spreekwoord geleer dat, as vreemdelinge by 'n stat aankom, dit sy is wat moet uitgaan, en as daar na die teenwoordigheid van haar man verneem word, moet sê dat hy nie tuis is nie en dat sy nie weet waar hy is nie, al sit hy ook binne-in die huis, of skuil in die agterplaas.

HOOFSTUK 5

SAMEVATTING, GEVCLGTREKKING EN AANBEVELINGS

1 Samevattung

In hoofstuk 1 is die taak gestel om aan te toon dat die spreekwoord in die opvoeding van die antieke volkere n rol gespeel het; dat die spreekwoord ook by die tradisionele opvoeding van die Bantoe n bepaalde plek ingeneem het en dat dit n rol gespeel het by die opvoeding en vorming van die individu om hom te laat inpas by die gemeenskap.

Daarin is verder aangetoon welke metodes van ondersoek toegepas is om die rol by die tradisionele opvoeding van die Swartman vas te stel, nl. hoofsaaklik die metode van ondervraging van oudstes, oueres en geleerde.

Die rol wat die spreekwoord by die antieke volkere gespeel het, bv. die Babiloniërs, Assiriërs, Israeliete en Egiptenare, is in hoofstuk 2 behandel. Daar het, gepaardgaande met die opvoeding van die moeder en kinderversorgster, vader en priester, ook wysheidsleraars op die pleine en markte en op die hoeke van die strate wysheidsonderrig gegee aan groepe mense en aan almal wat daarna wou luister. Die wysheidsleraars het veral gebruik gemaak van kernagtige mondelinge sinne of spreekwoorde.

Opgravings bewys dat in skole in Mesopotamië en Egipte veral wysheidsonderrig gegee is. Die wysheidsliteratuur van die antieke wêreld het bestaan uit leerinstruksies wat eintlik n versameling van lewensbeginsels en gedragregrels was.

Versamelings spreekwoorde, meer as enigiets anders, wemel in die antieke geskrifte wat betrekking het op opvoeding en lering. Die „Spreuke van Salomo” en ander spreuke wat in die Bybel voorkom, is bewyse van die belangrikheid daarvan.

En die woorde van Salomo, as sou die spreuke bedoel wees om „kennis en oorleg” aan die jongeling te gee, is genoeg bewys van die belangrike rol wat dit moes speel en gespeel het. Die waarheid daarvan word nie ontken nie, maar bevestig deur talle opvoedkundiges en kultuurhistorici.

Die rol wat die spreekwoord by die antieke volkerre gespeel het, is dus in hierdie hoofstuk ontleed.

Die oorwoë menings en bevindings van opvoedkundige historici word in hoofstuk 3 weergegee. Diesulkes blyk by hulle soeke na die opvoedingsmetodes en implimente, as gevolg van 'n gebrek aan die nodige kennis van die taal en spreekwoord van die Swartman of van die antieke opvoedkunde, by 'n verkeerde stam die boom in te geklim het. Persone wat wel opvoedkundige meesters mog gewees het, het nie die taal en sielskennis van die Bantoe bemeester nie, of kenners van die taal en spreekwoord het weer nie die nodige opvoedkundige geskooldheid, agtergrond en kennis besit nie.

Sommige swart opvoedkundiges het wel miskien 'n aanvoeling vir die waarheid gehad, maar het waarskynlik nie die vrymoedigheid gehad om dit ronduit te sê nie. En hulle getalle is, soos te begrys, nog beperk. Enkeles, soos Nyembezi, Rakoma en Kgware word in hierdie hoofstuk aangehaal.

Voorts word die ware toedrag van sake soos dit by die tradisionele opvoeding van die Swartman gevind word, in die hoofstuk behandel. Dit stem in wese ooreen met die opvoeding van die antieke volkere wat die huisgesin, familie en gemeenskap betref, en selfs wat wysheidsleraars by die "kgoro" van die Swartman betref. Persone wat 'n goeie geheue gehad het en wat blitsvinnig 'n spreekwoord in herinnering kon roep om 'n saak te besleg, is altyd by hofsittings of raadgewings betrek. En by sulke geleenthede het die jongman sy onderrig in die vorm van spreekwoorde ontvang. "Halflaraars" was daar vir minder belangrike situasies ook genoeg.

Die seun se onderrig is op 'n spesifieke leeftyd, net soos by die antieke volkere, onderskei van dié van die meisie. Die jongeling moes voorberei word vir sy taak as man en die meisie vir häár taak as vrou.

Net soos by die antieke volke was die inisiasie- of bergskool slegs 'n inlywingshandeling tot volwassenheid. Voortaan moes die jonges met oop oë en ore patroon afkyk by die volwassenes in wie se geselskap en doen en late hy hom of sy haar mag bevind.

Die oorwoë menings van opvoedkundiges i.v.m. die tradisionele opvoeding van die Swartman, en die feit dat die spreekwoord wel 'n bepaalde plek by sy tradisionele opvoeding ingeneem het, is dus in hierdie hoofstuk behandel.

In die vierde hoofstuk is bewyse gelewer dat die spreekwoord 'n ewe belangrike rol as by die antieke volkere gespeel het. Die doel van spreekwoordonderrig was om die individu só te vorm en op te voed dat hy by die gemeenskap kon inpas.

n Bepaalde omgewing het n bepaalde invloed op die mens. Die Swartman was omring van elemente in die natuur, en in Afrika was hy omring van mense en diere en plante. Hy het nie alleen die name van sekere diere aangeneem nie, maar het ook daaglik na die „rolprente” van die diere gekyk en die lewenswaarhede wat uit hulle lewenservaring tot hom gespreek het in beeldryke taal of spreekwoorde vasgelê.

n Aantal spreekwoorde wat spreek uit die natuur en oerwoude van Afrika en wat die opkomende geslag en alle „blindes” na die lewenswaarhede verwys, word as voorbeeld in hierdie hoofstuk genoem.

Die Swartman waarsku die tiener dat n mens „by n vreemde nie gerus kan slaap nie”; dat „die jong bokkie wat van die trop af weg sy eie gang gaan, siekerig en kroesharig daar uitsien.” Hulle weet dit, want hulle het reeds bokke opgepas op hierdie stadium; dat die rooi meerkat altyd moet onthou dat hy sy rooiheid van sy ouers geërf het, met hulle swakhede en streke en al; dat „die kinders van die muskeljaatkat almal een pad moet vat” om onderlinge getrouheid en eenheid van koers te bevestig; dat n mens nie van die eie moet wegdaal en in selfverwyt gedompel word soos die seekoei wat ver van sy boerplek af gaan wei nie.

Onderlinge verbondenheid van die lede van een huis, familie of volk, mededeelsaamheid, saamhorighed en samewerking verseker die veilige voortbestaan van enige volk, en daarvoor het die spreekwoord talryke skatte van teregwysinge te voorskyn kon tower.

In die sosiale orde moes elkeen deur talle spreekwoorde geleer word dat die man by die Swarte

die heerser, en die vrou die ondergeskikte en nederige is en moet wees. Iemand wat haar hierteen wou verset, sou nie by die volkspatroon inpas nie. Die vrou, egter, hoewel die ondergeskikte, moes nie geminag word nie, want sy het haar belangrike rol gespeel en plig in die volks- en gesinslewe vervul.

Hoewel volwasse, het die mens nog bepaalde swakhede soos valsheid, sluheid, onderkruiping en dergelike menslike eienskappe wat hom altyd oorheers. Daarteen moes die opkomende geslagte gewaarsku word, sodat hulle op hul hoede en bedagsaam die lewe kon ingaan.

Vir onbedagsame lamsakkiges was daar by die Swartman wat gedurig teen die felheid van sy natuurlike vyande moes waak en wakker loop, geen plek in die gemeenskap nie. Geen wonder dat die geskiedenis leer dat hulle diegene wat deur ouderdom, gebrek of die stryd in die lewe, te swak geword het om saam te gaan, aan hulle eie lot oorgelaat het nie.

Opvoeding, onderrig, teregwysing, vermaning en bemoediging spreek telkens uit die spreekwoord van die Noord-Sotho.

2 Gevolgtrekkings

Die gevolgtrekking waartoe in hierdie studie gekom is, is dat die spreekwoord een van die mees behoudende faktore by die opvoeding van 'n volk se jeug is. Dit behou nie alleen die tradisies en lewensbeskouing van 'n volk nie, maar dit openbaar ook die egte volksiel en ou goud van die verlede.

Dit onbloot in onomwonde taal die fondamente en hoekstene waarop 'n volksgebou gefundeer is en rus. En as die volksgebou bouvallig raak sal dit beslis nie aan die fondamente skeel nie, maar aan die mure en dak.

As die Christenpedagoog vandag enigsins bekommerned voel oor die rigting waarin die hedendaëse jeug beweeg, oor die opstandigheid van die jongmens en die gesagsverwerping in ons tyd deur soveel jeugdiges, dan sou skrywer wou sê dat één van die oorsake van die breuk met die tradisies van Christenvoorouers grootliks veroorsaak kon gewees het deur die afname in belangstelling in die spreekwoord en spreuk van die voorvaders.

Die feit dat die swart volke van Afrika in hulle relatiewe primitiewe staat vandag uitgesonder kan word as byna die enigste tradisievaste volkeresoort, is beslis te danke aan die feit dat hulle vir soveel eeue verstoek gebly het van die beskawing van die Wester- en Oosterling. Hulle voorouers moes die volkseie behou en het dit gedoen tot vandag toe - sommiges altans - omdat die tradisieondermynende elemente van die beskawing hulle eers laat gedurende die ontplooiing van hulle volkslewe bereik het.

By die tradisievaste Swartman het die kind nog respek en ontsag vir sy ouers, oueres en meerderes, en hy voel hom nog verbonde aan sy huis, familie en volk. By diogene (Swartes) wat deur die beskawingsinvloede ontwrig is, het die invloed van tradisies, ouers, en die volkseie klaarblyklik op die agtergrond geraak. Dit is meesal reeds verruil vir die blink skyn van die losbandige beskawing met sy gramradios,

radios, bandopnemers, filmvertonings en beeldradio wat gaandeweg sy tradisies, en so sy volksidentiteit, ondermyn het.

M.J. Madiba, 'n opvoedkundige by uitnemendheid, het ná 'n studiereis deur Engeland en 'n deel van Europa, aan skrywer verklaar dat hy beeldradio nooit vir Suid-Afrika in dié vorm wat hy dit teëgekom het, sou verkieς nie. Hy wat nog die tradisionele opvoeding in 'n groot mate beleef, en daarvan van sy volksoudstes verneem het, het die „verderflike" invloede van die beskawing gesien en 'n afsku daarin gekry.

Die Swartman dryf oral die spot met die verwijfde langharige meisie-agtige mans onder die blankes en bevraagteken hulle bona fides! Hulle kan die bespotlike verloëning van die manlike trots en eer net nie kleinkry nie. By hulle, die tradisievastes, sal sulke „drogfigure" nooit 'n plek kry nie.

Die huidige toedrag van sake by die Swartman skyn te wees dat spreekwoorde en hulle praktiese gebruikswaarde by meeste van die oudste stamverbondenes redelik goed en by enkeles baie goed bekend is. Hulle speel met gemak daarmee, soos die dolosgooier met sy dolosse.

Deur jare lange voortdurende kontak met die Swartman, het skrywer opgemerk en tot die gevolgtrekking gekom dat 'n aantal van die ontstamdes wel enkele spreekwoorde en soms ook hulle ekwivalente ken, maar dat hulle vir die algemeen nie weet wat die werklike betekenis daarvan is, of in welke praktiese lewensituasies dit gebruik of van toepassing gemaak kan word nie.

Dit is waarskynlik daaraan te wyte dat hulle wel enkele spreekwoorde van hulle ouers of oudstes op please of elders geleer het, maar die betekenis of gebruik daarvan nooit in die praktyk beleef het nie. Diegene van wie die ouers of voorgeslag vir geruime tyd reeds ontstam was, ken feitlik geen spreekwoord nie, net soos hulle hul taal beswaarlik ken en dit reeds kwistig met Europese tale vermeng.

Ná 'n onlangse steekproef by 'n groep finalejaar-onderwysstudente waartydens die betekenis en praktiese gebruik van 'n vyftigtal spreekwoorde wat verteenwoordigend van die behandelde groepe in hierdie studiestuk aan hulle getoets is, is tot die slotsom gekom dat meeste van die studente - almal na-matrikulante - 'n redelike persentasie spreekwoorde se betekenis ken, maar dat hulle kennis "i.v.m. die toepassing daarvan in praktiese lewensomstandighede nie heeltemal na wense is nie.

3 Aanbevelings

Aangesien die Swartman in die huidige politieke opset in Suid-Afrika oor die algemeen die opvoeding van sy jeug in eie hande het, wil skrywer sterk aanbeveel dat swart opvoedkundiges en opvoeders 'n besondere plek aan die spreekwoord gee in die opvoedingsprogram en voldoende aandag daaraan skenk.

Die Afrikaner het gedurende die laat twintiger- en vroeë dertigerjare, in sy stryd om die behoud en handhawing van die eie taal en kultuurerfenis, oral in die land die jeug en volwassenes by skole in debatsverenigings en toneelspel, onder leiding vanveral

onderwysers, betrek. Sodoende is 'n groot opvoedings-taak verrig en die verruiming van die gees en denke van die Afrikaner bewerkstellig en die volkseie behou en bestendig.

Die Swartmanopvoeder kan ook by sy skole dergelike byeenkomste reël en jeugdiges en volwassenes saans daar saamtrek. Die teenwoordiges, of 'n deel van hulle, kan dan in twee kampe verdeel word, wat mekaar met spreekwoorde, hulle betekenisse en die praktiese toepassing daarvan, bestook. Hierin kan die onderwysers 'n leidende rol speel en tydens sy opleiding behoort moedertaaldosente die aspirantonderwyser dit aan die oor te knoop.

Kinders kan ook deur onderwysers in skole afgelig word om met ouerde die ouers met spreekwoorde en die betekenisse daarvan te prikkel en te vermaak. Ouers kan ook met sodanige ouerde gevra word om onderwysers en leerlinge met spreekwoordbetekenisse te probeer vervaag.

Bantoe-onderwysowerhede behoort van elke moontlike kommunikasiemiddel gebruik te maak om die Bantoevolke op te voed tot waardering van die volkseie, w.o. in besonder die groot skat van spreekwoorde. Sodanige owerhede kan bv. skakel met kommunikasiemedia soos tydskrifte, die radiowese en beeldradiodienste om kennis van die spreekwoord tot by die wortel te verbrei. Vervaagwedstryde en ander kompetisies wat die ou goud van die verlede weer te voorskyn haal en aangebied, kan oral oor die land georganiseer word.

Belonings vir die beste kenners en interpreteerders van spreekwoorde behoort die gewone volk te prikkel en te besiel tot lewende belangstelling vir hierdie

Leerlinge en studente kan in skole teen mekaar kompeteer en net soos met sangkompetisies kan individuele- en wisseltrofeeë aan die beste kenners van spreekwoorde, of aan skole toegeken word. Met spreekwoordkompetisies sal baie meer tot verruiming van die siel en gees van die Swartman bygedra word as wat deur sangkompetisies dwarsoor die hele land gedoen word.

Onderwysdepartemente van die Swartman kan d.m.v. omsendbriewe, leerplanne en kursusse baie doen om die spreekwoord sy regmatige plek in die opvoedingsprogram van die jeug te laat inneem. By evaluering, oorweging en keuring van boeke wat vir skoolgebruik aangebied word deur uitgewers, behoort die gebruik, al dan nie, van hierdie belangrike volksgoed medebepalend te wees vir die goed- of afkeur daarvan. D.m.v. omsendbriewe kan uitgewers versoek word om onder die aandag van voornemende skrywers te bring dat geskrifte, waarin die volkseie, soos spreekwoorde veral, figureer, gunstiger oorweging sal geniet.

Dit word ook sterk aanbeveel dat onderwysowerhede pogings aanwend om stam- en opperhoofde te bevloed om berg- of inisiaseskole só te wysig en te hervorm dat slegs die nuttige en opvoedkundige van die volkseie, w.o. die spreekwoord, meer prominente aandag kry en uitgebou word. Verskeie Bantoe-opvoedkundiges, soos onderwysers en inspekteurs van skole, het reeds hulle kommer uitgespreek oor die gehalte bergskoolonderwysers wat die reg van stamhoofde verkry om 'n bergskool te organiseer. Die stamhoof ontvang 'n som geld, en die s.g. onderwyser maak self baie

geld uit die skoolgangers. Dit wat hulle in die bergskool geleer word, blyk, uit 'n opvoedkundige oogpunt beskou, dikwels blote tydverkwisting te wees en 'n geldelike uitbuiting van die ouers van die betrokke skoolgangers.

Ten slotte word vir verdere navorsing aanbeveel dat 'n empiriese ondersoek onderneem word teneinde vas te stel watter plek die spreekwoord inneem in die moderne opset van die Bantoesamelewing. In só 'n ondersoek kan bv. vasgestel word watter rol die tradisionele spreekwoord in die praktyk speel by die jong geleerde in vergelyking met die jong ongeleerde Swartman. Verder kan 'n vergelyking getref word tussen die gebruik en kennis van die spreekwoord by die verstedelikte, verwesterse Swartman en die tradisiegetroue tuisland-Swartman.

'n Studie soos hierdie bring mens tot die oortuiging dat spreekwoorde as inherente deel van die volkseie en as spieël van die tradisionele volksiel só belangrik is vir die opvoeding dat ernstige aandag daaraan geskenk moet word om dit vir die onderskeie swart volke te behou, veral d.m.v. die skool.

As onderwysers by onderrig die verdiende aandag aan spreekwoordonderrig gee, sal die eie identiteit van elke besondere swart volksgroep behoue bly, en verdringing en ondergang deur volksvreemde invloede verhoed word.

"Volk gaan onder, as sy identiteit, en daarmee sy volksiel, ondergaan.

Aan die Sothovolke aan wie skrywer vir ruim 'n halwe eeu nou verbonde was, wil hy sê: "Se lahlê!"

BRONNE- EN LITERATUURLYS

- AALDERS, G.C. Bijbelsche spreuken en de onderwyzing van Amen-Em-Ope; Referaat voor de negentiende Wetenschappelyke samenkomst der Vrye Universiteit op 4 Juli 1934. Assen, Hummelen's Boekhandel, s.j.
- ALBERTI, L. De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika. Amsterdam, Koninklyk Kunsthendelaar, 1810.
- BAVINCK, J.H. & EDELKOORT, A.H. Bijbel in de nieuwe vertaling van het Nederlands Bijbelgenootskap met verklaarde kanttekeningen. Baarn, Bosch & Keuning, s.j.
- BREED, J. Bantoe Woordkuns. Potchefstroom, Mooirivier Drukkery, s.j.
- BYBEL. Kaapstad, Suid-Afrikaanse Bybelgenootskap, 1962.
- COOK, P.A.W. The Education of a South African tribe. Kaapstad, Juta, s.j.
- DE VAUX, R. Hoe het oude Israel leefde; de instellingen van het Oude Testament. Roermond-Maaseik, Romen & Zonen, 1961.
- DUMINY, P.A. Trends and Challenges in the Education of the South African Bantu. Pretoria, Van Schaik, 1967.
- DU TOIT, S. Bybelse en Babilonies-Assiriese spreuke. Johannesburg, Christelike Uitgewersmaatskappy, 1942.
- Die Ou Testament n Wonder; Versamelde artikels 1936 - 61. Potchefstroom, Pro Rege, 1963.
 - Ou Testament en ou Ooste. Potchefstroom, Pro Rege, 1971.
- EISELEN, W.W.M. Stamkole in Suid-Afrika; n Ondersoek oor die funksie daarvan en die lewe van die Suid-Afrikaanse stamme (met n kort opsomming in Engels). Pretoria, Van Schaik, 1929.
- ERASMUS, J.G. Uitgesoekte Noord-Sotho spreekwoorde. Johannesburg, Afrikaanse Pers, s.j.
- GEMSER, B. De Spreuken van Salomo (in "Tekst en Uitleg"), deel I. Groningen, Wolters, 1929.

- GRIMBERG, C. & SVANSTRÖMS, R. Sesam; Nieuwe geillustreerde wereld geschiedenis, deel I. Baarn, Bosch & Keuning, s.j.
- HARRISON, R.K. Introduction to the Old Testament. Londen, Tyndale, 1970.
- JUNOD, H.P. Bantu heritage. Johannesburg, Horters, 1938.
- KEIL, C.F. & DELITSCH, F. Biblical commentary on the Proverbs of Solomon. (Translated from the German by Easton, M.G.) Vol.I. Michigan, Eerdmans, 1968.
- KIDNER, D. The Proverbs; An introduction and commentary. Londen, Tyndale, 1964.
- LEKHELA, E.P. Tendencies in the history of Bantu Education in South Africa; Inaugural lecture delivered on accepting the chair of History of Education in the University of the North on 15th September 1972. Turfloop, University of the North, 1972.
- LEVY-BRUHL, L.L. Les fonctions mentalis dans les sociétés inférieures (translated by Clare, Lilian, A. How natives think). Londen, Allen & Unwin, 1926.
- LICHENSTEIN, M.H.C. Travels in Southern Africa in the years 1803 - 1806, vol. II. (Reproduction of the translation from the original German, Kaapstad, Van Riebeek Vereeniging, 1928 - 30.
- LORAM, C.T. The Education of the South African Native. Londen, Longmans, 1917.
- MADIBA, M.J. Tsiri. Pretoria, Van Schaik, 1942.
- MÖNNIG, H.O. The Pedi. Pretoria, Van Schaik, 1967.
- NYEMBEZI, C.L.S. Zulu Proverbs. Johannesburg, Witwatersrand University, 1954.
- OESTERLEY, W.O.E. The book of Proverbs; with introduction and notes. Londen, Methuen, 1929.
- PAOLI, U.E. Vita Romana. (Vertaal uit Italiaans deur Storm, J. & Emonds, G.A.J. Het leven in het oude Rome.) Amsterdam, N.V. Uitgeverij, s.j.
- RAKOMA, J.R.D. Marema-kadika. Pretoria, Van Schaik, s.j.
- REIKE, B. & ROST, L. Bijbels-historisch woordenboek. Antwerpen, Spectrum, 1969.

- SIZOO, A. De Antieke wereld en het Nieuwe Testament.
Kampen, Kok, 1950.
- Herleefd verleden; schetsen uit het dagelijks leven
van 2000 jaar geleden. Kampen, Kok, 1958.
- SOUTH AFRICAN BUREAU OF RACIAL AFFAIRS.. Oppression or
opportunity? Stellenbosch, SABRA, 1958.
- TEMPELS, P.P. Bantoe filosofie. Antwerpen, De Sikkel,
1946.
- TENNEY, MERRIL, C. New Testament times. Londen, In-
tervarsity Fellowship, 1965.
- New Testament Survey. Londen, Intervarsity Press,
1970.
- VAN DER WAAL, C. Sola Scriptura, (Wegwyser by het By-
bellezen), deel II. Goes, Oosterbaan le Cointre,
1969.
- VAN DYK, D.F. The contact between the early tribal
African Education and the Westernized system of
Missionary Education. Fort Hare, University
Press, 1967.
- VERHOEFF, P.A. Ou Testamentiese Apokriewe. (In Afri-
kaans vertaal deur Nasionale Boekhandel). Kaapstad,
Nationale Boekhandel, 1959.

GERAADPLEEGDE PERSONE

- KEKANA, Charles. Lid van die eertydse Sebetiela-skool-
raad.
- KEKANA, Robert. Lid van die eertydse Mandebele-skool-
raad.
- KEKANA, Stephen. Lid en voorsitter van die eertydse Se-
betiela-skoolraad.
- LEDWABA, Abram J. Assistent-Inspekteur in die huidige
Pietersburg-inspeksiekring.
- LEDWABA, Fred. Assistent-Inspekteur in die eertydse
Potgietersrus-inspeksiekring.
- LEGODI, Dawid W. Assistent-Inspekteur in die eertydse
Potgietersrus-inspeksiekring.
- LEKALAKALA, Kgokare. Hoof van die Moshira-stam in Pot-
gietersrus-distrik (volgens skatting nou 98 jaar
oud).

MADIBA, Moses J. Onderwysbeplanner in diens van Lebowa-Regering. Voorheen Inspekteur van Skole.

MADISHA, Lazarus. L.v. in Lebowa-Regering. Voorheen Voorsitter van die eertydse Sebetiela-skoolraad.

MASHAO, Simon J. Assistent-Inspekteur in die eertydse Potgietersrus-inspeksiekring.

MANYANE, Modjadji. 'n Gryse ou moeder te Ellisras wat reeds haar kinders in die vyfde geslag sien, en na skatting heelwat oor die 100 jaar is.

MARABA, Ben. Sekretaris van die eertydse Bakenberg-skoolraad. (Sedertdien oorlede.)

MASEKELA, Nicodemus. Oud-onderwyser en oud-leraar van die Lutherse Kerk. Tans voorsitter van Tshikota-skoolraad, Louis Trichardt.

MASIBILANGA, Robert. Voorsitter van die eertydse Mapela-skoolraad.

MOKOATEDI, Johannes. 'n Oudste in Lastfontein-omgewing, naby Moletsi, Pietersburg-distrik.

MOLEELE, Cornelis. 'n Oudste uit Bochum-omgewing. (Sedertdien oorlede.)

SEGOOA, Obed J. Assistent-Inspekteur in die eertydse Potgietersrus-inspeksiekring. (Sedertdien oorlede.)

SELEKA, Elson. 'n Oudste en lid van die eertydse Seleka-skoolraad.

SELEKA, Dawid R. Hoof van die Baphuti-stam (Seleka) in die Westelike uithoek van Potgietersrus-distrik. (Sedertdien oorlede).